

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**Волинський національний університет
імені Лесі Українки
Географічний факультет
Кафедра економічної та соціальної географії**

Тарас Погребський

ГЕОГРАФІЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Конспект лекцій

Луцьк
2023

УДК 911.3:30]:331.552.4(07)

П 43

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 1 від 27 вересня 2023 року)

Рецензенти: **Немець Людмила Миколаївна** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Ільїн Леонід Володимирович – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри туризму та готельного господарства Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Погребський Т. Г.

П 43

Географія людського потенціалу: конспект лекцій. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2023. 71 с.

Містить основні поняття освітнього компонента «Географія людського потенціалу», питання для перевірки і контролю знань та організації самостійної роботи студентів. Викладено найважливіші теоретичні, методологічні та практичні питання. Сприяє формуванню у студентів знань про формування, розвиток та реалізацію власного людського потенціалу.

Для студентів напряму підготовки магістр, галузі знань «01 Освіта / Педагогіка»; спеціальності «014 Середня освіта. Географія»; освітньо-професійної програми «Середня освіта (Географія. Економіка)»

УДК 911.3:30]:331.552.4(07)

© Погребський Т. Г. 2023

© Волинський національний
університет імені Лесі Українки, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	4
ТЕМА 1. «ГЕОГРАФІЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ» ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА	7
ТЕМА 2. ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ	12
ТЕМА 3. ТЕОРІЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ОСНОВА КОНЦЕПЦІЇ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ	21
ТЕМА 4. КОНЦЕПЦІЯ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ ПРООН	29
ТЕМА 5. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ	41
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	71

ВСТУП

Освітній компонент «Географія людського потенціалу», складений відповідно до освітньо-професійної програми підготовки магістра, галузі знань «01 Освіта / Педагогіка»; спеціальності «014.07 Середня освіта (Географія)»; освітньо-професійної програми «Середня освіта (Географія. Економіка)».

Освітній компонент «Географія людського потенціалу» спрямований на формування орієнтованої на розвиток соціально-економічної культури в українському суспільстві, а також сприяння розширенню можливостей людського розвитку в Україні через поширення прогресивних знань та ідей розвитку людського потенціалу. Інформаційне, змістовне наповнення цього курсу цілковито й безпосередньо пов'язане з важливими, нагальними питаннями життєдіяльності людини – забезпеченням здоров'я і продовженням тривалості життя, підвищенням рівня освіти і розширенням можливостей її набуття, зростанням рівня життя, подоланням необґрунтованої нерівності, гендерним розвитком, вирішенням екологічних проблем. Вивчаючи цей курс Ви паралельно виховуватимете в собі правильне розуміння сутності цивілізаційного прогресу й особистісного розвитку, раціональне ставлення до власного людського потенціалу, вміння нарощувати й ефективно використовувати свій людський капітал, забезпечувати своїми силами власний розвиток, усвідомлено досягати реалізації своїх інтересів у соціально-економічній сфері. Ті проблеми, які Ви матимете змогу вивчати обравши дисципліну «Географія людського потенціалу» стають визначальними, домінуючими при переході до соціально орієнтованої ринкової економіки. Тому вміння їх грамотно досліджувати відкриває перед Вами широкі можливості реалізації у науковій сфері, а навички ефективно вирішувати їх стають характеристикою, яка суттєво підвищує Вашу кваліфікацію, Ваші шанси стати висококласним спеціалістом, активним громадянином, сучасною розвиненою людиною. Ідеї людського розвитку, якими наповнена дана дисципліна, формування системи теоретичних і практичних знань про категорії, поняття, чинники, закономірності та способи його забезпечення сприятимуть активному розвитку Вашого людського потенціалу, який є не просто наймогутнішим чинником, а метою і критерієм соціально-економічного зростання.

Мета вивчення освітнього компонента «Географія людського потенціалу» – формування у здобувачів освіти теоретичних і практичних знань з питань регулювання процесів розвитку та використання людського потенціалу.

Основними завданнями вивчення освітнього компонента «Географія людського потенціалу» є формування знань з теорії управління людським потенціалом; набуття практичних навичок застосування ефективних методів управління трудовим потенціалом; формування та розвиток професійних здібностей у майбутніх фахівців самостійно здійснювати аналіз людського

потенціалу та стану його використання, а також розробляти пропозиції щодо вирішення наявних проблем.

Компетентності, формування котрих забезпечує освітній компонент «Географія людського потенціалу»:

загальні компетентності:

ЗК1. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК2. Здатність використовувати цифрові освітні ресурси, інформаційні та комунікаційні технології у професійній діяльності.

ЗК4. Здатність виявляти та вирішувати проблеми у сфері професійної діяльності, бути критичним і самокритичним.

ЗК5. Здатність генерувати нові ідеї (креативність) та приймати обґрунтовані рішення.

ЗК7. Здатність здійснювати науково-педагогічні дослідження, прогнозувати та презентувати їх результати.

спеціальні (фахові, предметні) компетентності:

ФК1. Здатність до поглиблення знань і розуміння предметної області та професійної діяльності.

ФК2. Здатність використовувати інновації у професійній діяльності.

ФК3. Здатність здійснювати моніторинг власної педагогічної діяльності і визначати потреби, перспективи та наявні ресурси для професійного розвитку впродовж життя.

ФК5. Здатність використовувати ефективні шляхи мотивації учнів до саморозвитку, спрямовувати їх на прогрес і формувати у них обґрунтовану позитивну самооцінку.

ФК6. Здатність до конструктивної та безпечної взаємодії з учасниками освітнього процесу.

ФК7. Здатність забезпечувати функціонування безпечного та інклюзивного освітнього середовища.

ФК 8. Здатність формувати в учнів культуру академічної доброчесності та дотримуватися її принципів у власній професійній діяльності.

ПК1. Здатність усвідомлювати та інтегрувати концептуальні природничо-географічні, суспільно-географічні, економічні, картографічні, психолого-педагогічні знання та навички.

ПК2. Здатність розв'язувати задачі у професійній діяльності з методики профільного навчання географії, економіки та позакласної роботи, спрямовані на формування у здобувачів освіти ключових і предметних географічних компетентностей, фахового світогляду.

ПК4. Здатність до поглиблення знань і вдосконалення предметної області природничої, антропогенної, суспільної географії, економіки, картографії та геоінформаційних технологій, методики навчання географії, економіки, що включають новітні наукові здобутки у сфері професійної педагогічної діяльності, є основою для оригінального мислення, проведення досліджень та критичного осмислення професійних проблем.

ПК6. Здатність до здобуття спеціалізованих умінь та навичок розв'язання проблем сучасної географічної науки, економіки, педагогіки, психології, методики навчання географії, економіки, які необхідні для проведення наукових досліджень, провадження інноваційної наукової та педагогічної діяльності.

Результатом вивчення освітнього компонента «Географія людського потенціалу» є:

РН4. Формулює наявні проблеми у сфері освітньої діяльності, демонструє навички їх критичного аналізу, генерує нові ідеї, аргументує можливі шляхи їх вирішення та критично оцінює їх спроможність.

РН10. Називає і аналізує шляхи мотивації учнів до саморозвитку, демонструє вміння розробляти план практичної реалізації для формування адекватної позитивної самооцінки й я-ідентичності.

РН13. Демонструє здатність діяти автономно і в команді.

РН14. Демонструє дотримання культури академічної доброчесності у власній діяльності та демонструє вміння формувати її в учнів.

ПРН5. Обирає форми та методи організації освітнього процесу з орієнтацією на світовий і національний рівень, володіє вміннями працювати в глобальному інформаційному середовищі за фахом, підбирати спеціальну літературу та картографічні твори.

ПРН8. Здійснює планування та реалізацію подальшого життя на основі економічних і фінансових знань, умінь, навичок та цінностей для досягнення особистих, професійних та суспільних цілей.

ПРН9. Володіє критичним та аналітичним мисленням, що базується на фундаментальних поняттях, процесах та явищах економіки, задля реалізації діяльності на мікро-, мезо- та макро- рівнях.

Тема 1. «Географія людського потенціалу» як навчальна дисципліна

- 1.1. Предмет, об'єкт, мета, завдання та значення дисципліни.
- 1.2. Інформаційна база вивчення дисципліни.
- 1.3. Географія людського потенціалу як галузь наукових досліджень.

1.1. Предмет, об'єкт, мета, завдання та значення дисципліни

Метою навчальної дисципліни “Географія людського потенціалу” є формування у студентів теоретичних і практичних знань з питань регулювання процесів розвитку та використання людського потенціалу, а також сприяння розширенню можливостей людського розвитку в Україні через поширення прогресивних знань та ідей людського розвитку.

Досягнення цієї мети зумовило необхідність постановки та розв'язання у даному навчальному предметі комплексу **завдань**:

- зацікавити ідеями розвитку людського потенціалу та викликати інтерес до наукових досліджень у цій сфері;
- сформувати систему теоретичних і практичних знань про категорії, поняття, механізми забезпечення розвитку людського потенціалу в світі та в Україні;
- дати загальні ґрунтовні навички наукового аналізу процесів людського розвитку на державному та регіональному рівнях, зокрема, розрахунку, аналізу й моніторингу показників людського розвитку;
- сформувати науково обґрунтовані, раціональні знання про процеси, явища й тенденції у сфері розвитку людського потенціалу нашої країни: здоров'я, тривалість життя населення, освіту, культуру, інтелектуальний потенціал, рівень життя, нерівність, проблеми гендерної диференціації та ін;
- навчити використовувати здобуті знання в конкретних процесах управління у галузі забезпечення ефективного формування й розвитку людського потенціалу на всіх рівнях;
- сформувати на цій основі гідне ставлення до власного людського потенціалу, вміння нарощувати й ефективно використовувати свій людський капітал, забезпечувати своїми силами власний розвиток, усвідомлено досягати реалізації своїх інтересів у соціальних відносинах.

Предметом вивчення дисципліни “Географія людського потенціалу” є чинники, закономірності та способи забезпечення розвитку людського потенціалу, методи його адекватного вимірювання і реального оцінювання, формування і продуктивного використання людського потенціалу.

Характеризуючи **методологію** вивчення дисципліни “Географія людського потенціалу” слід зауважити, що слово «методологія» має два значення: 1) вчення про науковий метод пізнання й перетворення світу і 2) сукупність методів дослідження, що застосовуються певною наукою відповідно до специфіки об'єкта її пізнання.

Стосовно першого значення сутність методології “Географії людського потенціалу” – дослідження найважливіших наукових положень, обумовлених об’єктивними законами розвитку суспільства.

У другому значенні цього слова методологія стає сполучною ланкою між теорією та практикою, за допомогою якої закони соціально-економічного розвитку реалізуються у політиці управління соціально-економічними процесами й відносинами на всіх рівнях. У цьому значенні методологія дослідження “Географія людського потенціалу” – це сукупність загальних прийомів і методів дослідження соціальних відносин та процесів і опрацювання рішень щодо їх вдосконалення з метою забезпечення людського розвитку.

Для досягнення мети і реалізації поставлених завдань при дослідженні проблем людського розвитку використовуються різні загальнонаукові й специфічні методи дослідження, взаємопов’язані та послідовно застосовані в загальній логіці аналізу.

1.2. Інформаційна база вивчення дисципліни

Характеризуючи *інформаційну базу* вивчення дисципліни “Географія людського потенціалу” слід передусім звернути увагу на такі основні джерела:

1) «Доповіді про людський розвиток», які починаючи з 1990 року щорічно готуються ПРООН і публікуються багатьма мовами. В Україні також видано друком кілька національних Звітів про людський розвиток. З 2003 року вчені Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України готують щорічну науково-аналітичну доповідь «Людський розвиток в Україні», в якій дається глибока наукова оцінка стану і динаміки показників людського розвитку не лише за методикою ПРООН, але й за багато складнішою та інформативнішою українською національною методикою. «Доповіді про людський розвиток» доступні й у електронному вигляді – на сайті Програми розвитку Організації Об’єднаних Націй (<http://hdr.undp.org>).

2) Законодавство України. Назви конкретних законів та ін. документів, необхідних для вивчення конкретних тем. Зміст цих документів із змінами та доповненнями станом на поточний день Ви можете знайти на сайті <http://alpha.rada.gov.ua>.

3) Важливим для вивчення багатьох тем дисципліни є знайомство з документами і матеріалами Міжнародної організації праці (МОП). Сайт МОП www.ilo.org.

4) Статистична база для дослідження процесів людського розвитку в світі й в Україні також досить багата. Передусім це загальні статистичні таблиці з показниками людського розвитку практично по всім країнам світу, які містяться у щорічних «Доповідях про людський розвиток». Для більш глибокого дослідження цих процесів в Україні Ви можете успішно скористатися даними “Статистичного щорічника України”, який містить основну інформацію про всі напрями соціально-економічного розвитку, а також даними спеціального статистичного збірника “Регіональний людський

розвиток”, який починаючи з 2001 року щорічно видає Держкомстат України. Є дуже багато й інших спеціалізованих статистичних збірників, які містять корисну інформацію. Найкориснішими для дослідження наших проблем є такі щорічники: “Економічна активність населення України”, “Праця в Україні”, “Витрати і ресурси домогосподарств України”, та ін. Інформацію про друківані видання Держкомстату України, найсвіжішу статистичну інформацію Ви можете знайти за адресою <http://www.ukrstat.gov.ua>.

1.3. Географія людського потенціалу як галузь наукових досліджень

Різноманітні соціально-економічні аспекти життєдіяльності людей, що є предметом вивчення дисципліни «Географія людського потенціалу», є водночас об’єктом дослідження багатьох наук і навчальних дисциплін.

Концепція людського розвитку стала одним з найраших гуманітарних надбань людської цивілізації. Як особлива теоретична система й орієнтована на практику державного управління методологія вона виходить з визнання неможливості звести суспільний прогрес до зростання грошового доходу чи примноження матеріального багатства. В її основі лежить принцип, згідно якого економіка існує для розвитку людей, а не люди – для розвитку економіки. Ні за яких темпів економічного зростання суспільний прогрес неможливий, якщо не реалізовані три ключові можливості для людини: прожити довге й здорове життя; набути, розширювати й оновлювати знання; мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя. Людський розвиток визначається як процес зростання людських можливостей, що забезпечується політичною свободою, правами людини, суспільною повагою до особистості, здоровим довкіллям. Матеріальне благополуччя розглядається лише як одна з базових можливостей вибору, але воно не є всепоглинаючою метою.

Для практичного використання і втілення в практику державного управління концепції людського розвитку потрібні певні конкретні показники, індикатори, орієнтири, які б адекватно відображали динаміку ключових можливостей людського розвитку. Цю роль відіграють *індекси людського розвитку* – інтегральні узагальнені показники, що відображають порівняльні можливості людей у різних країнах світу. Вони акумулюють в одному числовому показнику три найважливіші складові людського розвитку: тривалість життя, освіченість (грамотність та охоплення навчанням), а також ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності національної валюти. Методика розрахунку показників людського розвитку запропонована Програмою розвитку ООН (ПРООН) і використовується уже багато років для характеристики рівня розвитку майже усіх країн світу.

Важливим завданням є дослідження конкретних аспектів людського розвитку – здоров’я і тривалості життя, освіти, культури, інтелектуального потенціалу, рівня життя, нерівності, гендерної диференціації, взаємовпливу зайнятості, економічного зростання й людського розвитку, проблемам

забезпечення сталого людського розвитку як мети соціально-економічної політики.

Стан здоров'я і довголіття населення – одна з найважливіших характеристик людського розвитку. Хоча одного фізичного довголіття недостатньо для всебічного розвитку людини, проте довге і здорове життя відкриває для такого розвитку значно більші можливості.

Освіта, культура, інтелектуальний потенціал є активними і дуже важливими чинниками людського розвитку з багатьох причин. Вони є, з одного боку, могутнім фактором вирішення важливих соціальних завдань, пов'язаних з досягненням ефективної самореалізації населення у всіх аспектах людської життєдіяльності – трудовій, громадській, особистій. З іншого боку, ці сфери набувають першочергового значення у забезпеченні економічного зростання (за рахунок підвищення продуктивної сили праці), справедливого розподілу національного доходу, зменшення рівня злочинності, зростання рівня культури виробництва і споживання, підвищення якості життя взагалі, розширення можливостей вибору і т.ін.

Людський розвиток розглядається як основна мета та критерій суспільного прогресу, а *економічне зростання* – як потенційно дуже важливий його інструмент. Водночас досягнення в людському розвитку роблять критичний вклад в економічне зростання. Економічне зростання відкриває широкі можливості для розвитку людського потенціалу і розширення для людини спектра вибору. Основною сполучною ланкою між досягненням економічного зростання і створенням можливостей для розвитку людини є можливість займатися продуктивною працею, забезпечення зайнятості, тому процеси, що відбуваються в трудовій сфері, і параметри, які їх характеризують, необхідно з точки зору людського розвитку розглядати не лише як одну з позицій, що описує життєві стандарти людини, але і як важливий елемент системи, яка забезпечує цей розвиток. Без трудової діяльності для суспільства не може бути людського розвитку, тому що зникають матеріальна основа цього розвитку і стимули, що забезпечують у майбутньому затребуваність результатів цього розвитку.

Однією з найважливіших соціально-економічних категорій, що характеризує становище людини в суспільстві, можливості реалізації її потреб, можливості людського розвитку є *рівень життя*. З позицій концепції людського розвитку рівень життя – це комплексна соціально-економічна категорія, що відображає рівень розвитку фізичних, духовних і соціальних потреб, ступінь їхнього задоволення й умови в суспільстві для розвитку і задоволення цих потреб. Підвищення рівня життя виступає водночас метою та пріоритетним напрямом суспільного розвитку й асоціюється з соціальним прогресом суспільства. З погляду завдань людського розвитку розширенню можливостей людей і підвищенню рівня добробуту сприяє не лише зростання рівня доходів, але й справедливий їх розподіл. Рівність і її протилежність –

нерівність є складними багатомірними категоріями, що суттєво впливають на можливості людського розвитку.

Для сприяння людському розвитку важливе значення має комплексна оцінка ситуації з *гендерної рівності*. Ідеал гендерної рівності означає, що жінки та чоловіки повинні користуватися однаковим суспільним статусом, мати однакові умови для реалізації всіх прав людини, однакові можливості робити внесок у національний політичний, економічний, соціальний розвиток та користуватися його результатами. Гендерна рівність – одна з головних цілей розвитку, сформульованих в декларації тисячоліття. Прояви гендерної нерівності в соціально-економічній сфері не лише суперечать настановам демократії та принципу справедливості щодо рівного ставлення до особи незалежно від статі, а й мають наслідки для добробуту та соціального розвитку всього суспільства, знижуючи можливості економічного зростання на основі ефективного використання людського потенціалу.

Для забезпечення можливостей людського розвитку великого значення набувають проблеми руйнування природного середовища та людської моральності. Екологічні проблеми, що досягали масштабів і гостроти криз, стали постійним супутником економічного зростання. В контексті концепції людського розвитку проводиться пошук методів інтеграції екологічних чинників в економічне управління, включаючи міжнародну торгівлю, оподаткування, міжнародні екологічні стандарти, систему національних рахунків, вимірювання суспільного багатства. Пропонується не просто доповнити програми економічного розвитку конкретними соціальними завданнями, але інтегрувати гуманітарні параметри в нову комплексну стратегію розвитку. В ході реалізації цих ідей була розроблена концепція сталого розвитку, під яким розуміється процес розбудови держави на основі узгодження і гармонізації соціальної, економічної та екологічної складових з метою задоволення потреб сучасних і майбутніх поколінь.

Тема 2. Проблеми розвитку людського потенціалу в соціально-економічних концепціях

2.1. Взаємозв'язок соціально-економічного розвитку та людського потенціалу, як одна з ключових проблем соціально-економічних досліджень.

2.2. Погляди українських науковців ХІХ – початку ХХ ст. на проблеми розвитку людського потенціалу.

2.3. Проблеми взаємозв'язку соціально-економічного розвитку та людського потенціалу в епоху становлення капіталістичного виробництва.

2.4. Концепція розширення можливостей вибору людини Амартьї Сена.

2.1. Взаємозв'язок соціально-економічного розвитку та людського потенціалу, як одна з ключових проблем соціально-економічних досліджень

Взаємозв'язок соціально-економічного розвитку та людського потенціалу є однією з ключових проблем суспільно-географічних досліджень. Стародавні мислителі твердили, що людина має розглядатися не лише як засіб збільшення виробництва, а й як найважливіша мета розвитку. Арістотель вважав, що *„багатство – це явно не те благо, якого ми прагнемо, оскільки воно всього лише корисне для досягнення чогось більшого”*, і наголошував на необхідності відрізнити *„добре політичне рішення від поганого”* з погляду того, чи сприяє воно добробуту людей.

Більше ніж через два тисячоліття після Арістотеля засновник німецької класичної філософії І. Кант вказував: *„...дій так, щоб ти завжди ставився до людей і в своїй особі, і в особі будь-кого іншого як до мети, і ніколи б не ставився до них лише як до засобу”*.

В. Петті першим висловив ідею, що люди з їхніми виробничими здібностями являють собою багатство. Він вважав: *„Вбачається розумним те, що ми звемо багатством, майном чи запасом країни і що є результатом попередньої чи минулої праці, не вважати чимось відмінним від живих діючих сил, а оцінювати однаково”*.

А. Сміт, один з найвірніших прихильників вільного підприємництва та приватної ініціативи, розвинув теорію бідності, не вичерпуючи її вимірювання тільки підрахунком спожитих калорій, а поширивши її на соціальне самопочуття людей: *„Прогресуючий стан суспільства означає в дійсності радість і достаток для всіх його класів”*. Оцінюючи роль людини в суспільному прогресі, А. Сміт вважав її не лише джерелом, а й частиною суспільного багатства. У своїй основній праці *„Дослідження про природу та причини багатства народів”* він писав, що вирішальна роль у виробництві багатства належить саме працівникові, його навичкам і здібностям. *„Зростання продуктивності корисної праці залежить передусім від підвищення вправності та вміння працівника, а потім від удосконалення машин та інструментів, за допомогою яких він працює”*. Водночас дослідник зазначав, що зростання

продуктивності праці внаслідок її поділу зумовлюється також збереженням часу, який витрачається в процесі переходу від одного виду праці до іншого та сприяє підвищенню майстерності працівника. Вирішальним чинником зростання багатства й загального добробуту А. Сміт вважав саме поділ праці, який веде до величезного збільшення продуктивності різноманітних занять і мистецтв.

Визначаючи суть основного капіталу суспільства, А. Сміт писав, що він на рівних складається не лише з машин, споруд і землі, а також із набутих корисних здібностей усіх громадян чи членів суспільства. *„Набуття таких здібностей, враховуючи також утримання їхнього власника протягом часу виховання, навчання чи учнівства, завжди потребує дійсних витрат, які являють собою основний капітал, що реалізується в його особі”*. Віднесення А. Смітом людського капіталу до основного логічно випливає з того, що капітал у нього – це виготовлені матеріальні ресурси, а здібності працівників до роботи також *„виготовлені”* за допомогою матеріальних ресурсів. Визнаючи здібності, навички капіталом, А. Сміт робив висновок, *що працівник, окрім „звичайної заробітної плати” за „звичайну працю”, має одержати й відшкодування витрат на навчання та прибуток на них*.

Д. Рікардо відставання країн в економічному розвитку пояснював поряд з іншими причинами *„нестачею освіти в усіх верствах населення”*. Д. Рікардо, на відміну від А. Сміта, вважав, що становище робітників із розвитком суспільства буде погіршуватися, оскільки зі зростанням кількості населення та збільшенням потреби в продуктах сільського господарства зростатиме цінність харчів. Грошова заробітна плата якщо й зростатиме, то значно повільніше від зростання цін на продовольчі товари, відповідно реальна заробітна плата зменшуватиметься. Він зазначав, що робітники не повинні претендувати на більшу частку в суспільному продукті. Їхня заробітна плата має регулюватися законом попиту і пропозиції. Д. Рікардо також виступав проти втручання держави у функціонування ринку праці та наполягав на необхідності скасування законів на захист бідних.

Т. Мальтус вважав людські ресурси одним з найважливіших чинників економічного розвитку. Він вказував на необхідність їх якісного відтворення й у зв'язку з цим різко засуджував державні програми підтримки бідних, тому що злидні, на його думку, породжують злидні, а будь-яка державна чи приватна благодійницька допомога стає на заваді саморегулюванню, тобто природно-економічному обмеженню зростання населення, та підриває дію стимулів у економічній сфері.

Розвиток капіталістичного виробництва, що значно прискорив темпи нагромадження багатства, та водночас посилив нерівність в його розподілі, призвів до загострення проблеми взаємозв'язку соціально-економічного розвитку й людського потенціалу. В цих умовах представники різних економічних шкіл визнавали людські потреби основною метою суспільного виробництва. Наприклад, маржиналісти, сформулювавши принципи

раціональної поведінки людини в ринковій економіці, висунувши ідею корисності та постулати теорії граничної корисності, впритул підійшли до теорії споживчої поведінки. Один з провідних представників неокласичної економічної теорії, лідер кембриджської школи маржиналізму А. Маршалл, синтезувавши численні ідеї щодо ролі людини в економіці, безпосередньо пов'язав процес накопичення багатства з розвитком людського потенціалу: *„виробництво багатства – це лише засіб підтримання життя людини, задоволення її потреб і розвитку її сил – фізичних, розумових і моральних. Але сама людина – це основний засіб виробництва цього багатства, і вона ж є кінцевою метою багатства”*.

2.2. Погляди українських науковців XIX - початку XX ст. на проблеми розвитку людського потенціалу

У формуванні концепції людського розвитку принципового значення набув широкий погляд на народне багатство та добробут, які традиційно були предметом вивчення політичної економії. Важливий внесок у цей напрямок зробили видатні українські вчені XIX - початку XX ст.

Видатний український учений М. Туган-Барановський наголошував на використанні в аналізі економічних явищ норм загальнолюдської моралі, яка підноситься над класовою мораллю та проголошує людську особу найвищою цінністю. М. Туган-Барановський зазначав: *„Будь-яка людська особа є верховною метою в собі, тому всі люди рівні як носії святині людської особи”*.

На вітчизняну науку другої половини XIX ст. мали вплив величезні зрушення в економіці та соціальній структурі суспільства. Ліквідація кріпацтва прискорила розвиток капіталізму як у промисловості, так і в сільському господарстві. У період підготовки та здійснення реформи 1861 р. вже в 40-х рр. формуються ліберально-дворянський та революційно-демократичний напрями, які відображали інтереси протилежних сторін – поміщиків та селян. В Україні (в Києві) утворилася таємна політична організація *„Кирило-Мефодіївське товариство”*, яка проголосила необхідність знищення кріпосництва і царизму та об'єднання слов'янських народів на демократичній основі. Основним засобом скасування кріпацтва члени товариства вважали освіту народу в релігійно-християнському дусі та переконання поміщиків у необхідності проведення реформ.

Видатний науковець, економіст, статистик Д.П. Журавський у своїх наукових працях показує тяжке економічне становище селянства, більша частина якого не могла самостійно господарювати. Марнотратство праці він називає болячкою в економічному розвитку суспільства та наголошує, що лише заміна праці кріпаків вільнонайманою ліквідує це зло. Д. Журавський пропонує навчати селян ремеслам, пристосовувати їхню працю в поміщицькому господарстві до вільнонайманої тощо.

Ліквідація феодално-кріпосницької системи та зародження капіталістичних відносин сприяли активізації суспільно-політичного життя всіх

верств населення. Громадський рух в Україні створював свого роду національний ґрунт, на якому розвивалася ліберальна суспільно-економічна думка. У громадському та науковому житті України посідав визначне місце М. Драгоманов, який, приділяючи велику увагу тяжкому становищу робітничого класу за умов капіталізму, пропонував заходи для його поліпшення. Це передусім освіта і спільність між бідними людьми, між робітниками, прагнення до підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці тощо.

2.3. Проблеми взаємозв'язку соціально-економічного розвитку та людського потенціалу в епоху становлення капіталістичного виробництва

Видатний економіст ХХ століття Дж. Кейнс, розробляючи принципи регулювання капіталістичної економіки для забезпечення безперервного розвитку суспільного виробництва, у 1936 р. сформулював завдання підтримання ефективного попиту і повної зайнятості, ґрунтуючись на найбільшій цінності індивідуалізму. Дж. Кейнс наполягав на розширенні державного втручання в економіку та обстоював необхідність соціалізації інвестицій, стверджуючи, що повніша реалізація індивідуальних здібностей та ініціатив людей сприятиме приросту світового багатства. Він визнавав найважливішими умовами економічного зростання розвиток і реалізацію здібностей людини та розширення можливостей її особистого вибору.

Ідеї Дж. Кейнса розвивались у вченнях неокейнсіанців, однак поруч з неокейнсіанством виникли й інші різновиди теорій державного регулювання, на які вчення Кейнса вплинуло значно менше. До них належить так звана Стокгольмська школа. Ще в 30-ті рр. ХХ ст. група молодих шведських економістів незалежно від Кейнса дійшла аналогічних висновків. Суть їх теоретичної концепції в тому, що існує ефективний спосіб розв'язання основних проблем економіки: держава повинна втручатися в господарське життя і проводити активну економічну політику з метою зменшення безробіття та інфляції. Один з представників даного наукового напрямку Б. Улін обґрунтував необхідність державних інвестицій і громадських робіт як засіб від безробіття. Таку політику проводило і контролювало міністерство фінансів Швеції, яке очолював Е. Вігфорс. Вігфорс визнав слушність того, що державні інвестиції та громадські роботи можуть підвищити купівельну спроможність населення, зменшити масштаби економічної кризи і послабити соціальне напруження.

Неокласична доктрина економічного зростання формувалася на базі двох джерел – теорії факторів виробництва, що беруть початок від Сея, Сеніора, Мілля, Кларка, та концепції виробничої функції, що враховує взаємодію двох факторів – праці і капіталу. Серед аналітичних інструментів неокласичних моделей економічного зростання є аналіз виробництва з позиції виробничої функції, яка ілюструє залежність між витратами факторів виробництва та обсягами випуску продукції. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. математик Ч. Кобб та

економіст П. Дуглас на базі граничного аналізу сформулювали виробничу функцію (функція Кобба-Дугласа), яку вони використали для пояснення одного з аспектів проблеми економічного зростання й ефективності використання факторів виробництва. Ця функція не враховувала зміни якості факторів виробництва, тенденцій до загального зростання їх кількості, а отже, була статичною, характеризувала екстенсивний тип економічного зростання.

Згодом у працях економістів-неокласиків Б. Волла, Е. Денісона, Р. Солоу функція Кобба-Дугласа модифікується введенням інших факторів зростання: враховується кваліфікація працівників, тривалість робочого часу, вік основного капіталу, масштаби виробництва тощо. У такий спосіб вони намагалися відобразити вплив науково-технічного прогресу та зміну ефективності використовуваних факторів на збільшення масштабів виробництва, але ці показники лише частково передавали особливості зростання.

Питанням економічного зростання та людського потенціалу певну увагу приділяли і представники неоліберального напрямку економічної теорії, що базується на неокласичній методології та захищає принципи саморегулювання економіки, вільної конкуренції й економічної свободи. Ринок розглядається як ефективна система, що якнайбільше сприяє економічному зростанню та забезпечує пріоритетне становище суб'єктів економічної діяльності. Одним з основоположників і головних теоретиків неолібералізму вважають Фрідріха фон Хайєка. У своїх працях Хайєк захищає право максимальної свободи людини як визначальну складову спонтанного економічного порядку. Поведінка окремої людини, підприємця, фірми визначається їхніми економічними інтересами з приводу конкретних економічних подій, що дають підстави сподіватися на отримання зиску. Зіткнення цих інтересів, їхнє розмаїття народжує раціональний соціальний порядок, в основі якого завжди лежить принцип індивідуальної свободи. Функція держави, за Хайєком, полягає в охороні природного соціального порядку – свободи конкуренції, свободи монополії, свободи вибору, свободи розвитку. Ця функція має здійснюватися через законотворчість, формування суспільних моральних норм, ідеологічне виховання, охорону усталених традицій.

Соціальна справедливість, на думку Хайєка, є суто моральною категорією. Вона може існувати лише за умов примусової економіки, адміністративного деспотизму, що об'єктивно порушує природний соціальний порядок. З погляду ринкової економіки забезпечення соціальної справедливості пробиває шлях свавілля, блокує економічну свободу, спотворює ринкові сигнали. Держава не повинна займатися питаннями соціального страхування, освітою, охороною здоров'я, визначати ставки квартплати чи рівень цін, не повинна надавати соціальних гарантій (максимум, що можна допустити – це пенсії за віком та допомогу з безробіття). Людина сама мусить дбати про свій економічний і соціальний добробут. Хайєк зазначає, що чим більше регулюється суспільство, тим більша кількість людей у ньому користується привілеями гарантованого доходу, що призводить до зміни суспільних

цінностей: суспільний статус людини починає визначатися не її працьовитістю і здібностями, а належністю до певної групи забезпечених. Стимули активної економічної діяльності таким чином підриваються.

У середині ХХ ст. один з найвидатніших засновників економіки розвитку У. Артур Льюїс визначив мету розвитку як розширення вибору людини, схильючись, однак, до ототожнення цього вибору зі збільшенням доходу і вважаючи, що економічне зростання неминуче приведе до ліквідації бідності. Льюїс твердив, що від економічного зростання виграє кожний і що результатом економічного зростання буде надзвичайно велике зростання матеріального та культурного рівня населення. Він вважав, що жінки виграють від зростання навіть більшою мірою, ніж чоловіки, оскільки жінка отримує нарешті можливість стати повноцінною людиною, знаходячи застосування своїм розумовим здібностям і талантам тією ж мірою, що й чоловіки.

Проте надія на всесильність економічного зростання нерідко приводила до недооцінки фактів посилення суспільного розшарування, послаблення уваги до питань соціальної справедливості.

Теоретичним обґрунтуванням такої надії стала «крива Кузнеця». Статистичний зв'язок, на основі якого збудована ця крива, відображає посилення нерівності на ранніх етапах економічного зростання мірою впливу економічно активного населення з аграрного сектора в промисловість. Потім, після досягнення максимуму, нерівність зменшується у зв'язку з тим, що економічно активне населення концентрується переважно в промисловості.

Невідповідність результатів економічного зростання були пояснені в інституціональній концепції „зачарованого кола бідності” Г. Мюрдаля. Відповідно до цієї концепції, ставлення до життя та роботи людей, чії наміри обмежені традиціями і звичками, а також жорсткістю сформованих інститутів, гальмує реакцію на первинні економічні зміни. Так, дослідження, проведені в країнах, що розвиваються, довели, що схильність до споживання у високодохідній групі населення цих країн виявилася значно вищою, а схильність до заощадження – значно нижчою, ніж у відповідній групі населення економічно розвинутих країн. Водночас, рівень продуктивності праці бідних і неосвічених мас населення, що вимушене тяжко та довго працювати в неформальному секторі чи в сільському господарстві, надзвичайно низький, а тому і низька віддача від інвестицій у фізичний капітал. У цих умовах повніше задоволення потреб людей у якісному харчуванні, поліпшенні житлових умов, освіті, зміцненні здоров'я набуває інвестиційного характеру, оскільки безпосередньо сприяє підвищенню продуктивності праці, а економічне зростання виявляється результатом соціального розвитку, а не його передумовою.

Однак економічне зростання у ХХ ст. в індустріально розвинутих країнах (включаючи Україну) відбувалося із загостренням соціально-економічних суперечностей, а нерідко супроводжувалося глибокими кризами. Це було зумовлено обмеженістю чи вичерпаністю природних ресурсів, домінуванням

речових чинників розвитку виробництва, орієнтацією на збільшення продукту та накопичення багатства у вартісно-речовій формі, пріоритетністю кількісних параметрів над якісними, розбалансованістю науково-технічних, екологічних і соціальних складових економічного зростання. Криза виявилася у стагнації відтворення й неефективній зайнятості в традиційних галузях виробництва, в загостренні глобального конфлікту між досягнутим рівнем матеріального виробництва та можливостями екологічного середовища, між речовими і людськими складовими продуктивних сил, підпорядкуванні людини у виробництві можливостям техніки тощо.

Закономірною реакцією на таку ситуацію в світі став пошук принципово нових орієнтирів суспільно-економічного прогресу, що виявилось тріумфом концепції людського капіталу (починаючи з 60-х рр. ХХ ст.). Теорія людського капіталу має принципове, базове значення для швидкого й логічного поширення в світі ідей розвитку людського потенціалу.

Основна увага концепцій розвитку людського потенціалу стала зміщуватися у бік вивчення й регулювання розподілу доходів. Однією з визначальних на цьому шляху стала розроблена в середині 70-х рр. ХХ ст. концепція „базових потреб”, орієнтована на забезпечення добробуту людей, передусім – бідних. Ця концепція стала основою програмної доповіді Міжнародної організації праці „Зайнятість, зростання та базові потреби” (1976 р.). Вона ґрунтується на трьох основних елементах:

1) розширенні, особливо в країнах з надлишком людських ресурсів, трудомістких виробництв, які навіть за порівняно низької продуктивності праці можуть забезпечити зростання ВВП, підвищення заробітної плати і доходів населення;

2) масштабній державній підтримці масової освіти, охорони здоров'я, соціальної допомоги бідним, здійснення програм громадської санітарії і гігієни, планування сім'ї;

3) залученні найширших верств населення до активної участі в розробці, плануванні та здійсненні соціальних програм, що в країнах, які розвиваються, значною мірою було викликано нестачею дипломованих спеціалістів і необхідністю виплачувати їм порівняно високу зарплату.

До „базових потреб” було віднесено товари та послуги, що виробляються державним сектором (охорона здоров'я, освіта, в деяких країнах – житло), а також продукти, що зазвичай купуються за рахунок приватних доходів (їжа та одяг). За такого уявлення про „основні потреби” поняття злиденності розширювалося та охоплювало товари, що виробляються державним сектором, а також доходи домогосподарства. Однак поряд з іншими дана концепція мала на меті лише забезпечити отримання помітної частини вигод від зростання виробництва групами населення з низькими доходами.

2.4. Концепція розширення можливостей вибору людини

Амартьї Сена

Подолання кризи 70-х - початку 80-х років ХХ століття в країнах, що розвиваються, було пов'язане зі структурною перебудовою та лібералізацією економіки в поєднанні з новою техніко-економічною парадигмою. Ця парадигма включала широке розповсюдження персональних комп'ютерів, мікроелектроніки, телекомунікацій, робототехніки, біотехнології та інших досягнень науково-технічного прогресу. Така перебудова передбачала пошук нових шляхів підвищення продуктивності праці та збільшення доходів населення, що посилювало увагу вчених і політиків до теорії людського потенціалу, яка на той час була вже переконливо доведена багатьма науковими соціально-економічними дослідженнями. Поширення ідей цієї теорії, що доводить економічну доцільність інвестицій в освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку та мобільність економічно активного населення, має на меті розширення не лише державних, але й приватних інвестицій в людський капітал.

Однак, концепція людського потенціалу орієнтується на підтримку й розвиток передусім тих здібностей людей, які використовуються в процесі праці, позитивно впливають на її продуктивність і, відповідно, сприяють зростанню доходу працівника, прибутку підприємця і валового національного продукту. Тобто, розглядаючи людину як найважливіший фактор виробництва і об'єкт найефективніших інвестицій, ця концепція концентрує увагу лише на реально або потенційно економічно активному населенні, тому виявляється недостатньою для забезпечення прогресивного руху соціальної системи в цілому.

Вирішальний вплив на формування сучасних уявлень про розвиток як про процес, в центрі якого має бути найповніша реалізація прав та потреб людей, розвиток та реалізація їхніх здібностей і талантів, мали новаторські наукові розробки Амартьї Сена, передусім запропонована ним концепція розширення можливостей вибору людини. Основна ідея цієї концепції полягає в пропозиції оцінювати добробут за можливостями людей вести такий спосіб життя, який вони вважають належним, а не за рівнем доходу на душу населення чи іншими макроекономічними показниками. Згідно з цією концепцією, дохід має розглядатися не як кінцева мета, а як засіб розширення можливостей вибору людини в таких принципово важливих галузях життєдіяльності, як здобуття освіти, професійний розвиток, зміцнення здоров'я, економічна та громадська діяльність. А. Сен розглядає розвиток як процес розширення можливостей людей, що передбачає більшу свободу вибору і більше варіантів для вибору тієї мети і того способу життя, яким людина надає перевагу. Тобто, за А.Сеном, мета розвитку – не розширення виробництва, а надання можливості людям розширювати свій вибір: здійснювати більше важливих для них справ, жити довго, запобігати хворобам, мати доступ до знань і благ цивілізації і т.д. Слід зазначити, що можливості і вибір тісно взаємопов'язані між собою та із

свободою: як негативною (наприклад, свободою від голоду чи хвороб), так і позитивною (наприклад, свободою повніше реалізувати власні життєві наміри). У роботі “Розвиток як свобода” А.Сен робить однозначний висновок, що в кінцевому підсумку розвиток – це питання свободи.

Наростаюче усвідомлення економічних процесів як складової частини системних соціально-культурних взаємозв’язків разом з тим не заперечує ролі економічного зростання в суспільному прогресі. Однак, природа цього зростання бачиться по-новому: вирішальна роль у ньому належить нематеріальним чинникам, передусім позитивним людським якостям і характеристикам, формування яких і є змістом людського розвитку і розглядається тепер не як засіб економічного зростання, а насамперед як його мета.

Тема 3. Теорія людського капіталу як соціально-економічна основа концепції людського розвитку

- 3.1. Концепція людського капіталу.
- 3.2. Людський капітал як частина трудового потенціалу.
- 3.3. Інвестиції в людський капітал.

3.1. Концепція людського капіталу

Поняття людський капітал увійшло в науку на початку 60-х років ХХ століття в західній економічній літературі. Можна виділити дві основні причини виникнення інтересу до даного поняття. По-перше, це загальна закономірність розвитку сучасної науки в цілому, яка виявляється в концентрації уваги вчених на дослідженні проблем людини. По-друге, це визнання того факту, що активізація творчих здібностей людини, розвиток висококваліфікованої робочої сили є найефективнішим способом досягнення економічного зростання. Людський капітал визнаний найціннішим ресурсом, набагато важливішим, ніж природні ресурси або накопичене багатство. Саме людський капітал, а не матеріальні засоби виробництва, є основним індикатором конкурентоспроможності, економічного зростання і ефективності.

Використовуючи теорію людського капіталу, можна логічно пояснити і глибше дослідити такі кардинальні проблеми, як розвиток людського потенціалу, економічне зростання, розподіл доходів, роль і значення освіти та професійної підготовки в суспільному відтворенні, вікова динаміка заробітків, мотивація тощо. Зокрема, ця теорія дозволяє визначити доцільність витрат, наприклад, на навчання або на зміну місця роботи залежно від розміру майбутнього приросту доходів і тривалості їх одержання, що має не лише навчальне та виховне, але й мотиваційне значення. Ця теорія стала ідеологією значних інвестицій в освіту та розвиток людського потенціалу на всіх рівнях, оскільки вони розглядаються як ефективне джерело економічного зростання.

Теорія людського капіталу досліджує залежність доходів працівника, підприємства, суспільства від знань, навичок та природних здібностей людей. Принципові ідеї такої залежності були висловлені ще Адамом Смітом. Передвісником цієї теорії стали наукові праці видатного радянського вченого-економіста академіка С. Струмиліна, який теоретично обґрунтував значення для народного господарства розвитку освіти, і одним з перших спробував дати кількісну оцінку впливу освіти на ефективність праці і виробництва. Бурхливого розвитку теорія людського капіталу набула в другій половині ХХ століття завдяки роботам американських вчених Гарі Беккера, Якоба Мінсера, Теодора Шульца та інших. Офіційною датою народження цієї теорії традиційно вважається жовтень 1962 року, коли була опублікована серія статей, присвячених виключно проблемі людського капіталу. Однак за цей недовгий час нова теорія здобула багато прихильників і загальне наукове визнання. Підтвердженням цього стало присудження в 1992 році Нобелівської премії в

галузі економіки професору Чикагського університету (США) Гарі Беккеру за значний внесок у розробку і популяризацію ідей теорії людського капіталу.

З позицій теорії людського капіталу доходи людей є закономірним підсумком раніше прийнятих рішень. Тобто людина, приймаючи те чи інше рішення, може безпосередньо впливати на розмір своїх майбутніх доходів. Можна значно збільшити майбутні доходи, вкладаючи кошти у свою освіту і професійну підготовку, здоров'я, культуру, збільшуючи тим самим свій власний (приватний) людський капітал.

Поява і розвиток альтернативних концепцій людського капіталу багато в чому пов'язана з роботами відомого американського економіста першої половини ХХ століття Ірвінга Фішера, зокрема його теорії “всеосяжного капіталу”. Ця теорія виникла в період тотального панування в духовному і суспільному житті американського суспільства ідей прагматизму. З позицій цих ідей стверджувалося, що істиною в цьому світі є лише те, що відповідає практичним цілям і завданням життя.

Теорія капіталу І.Фішера стала основою для виникнення різноманітних альтернативних концепцій людського капіталу. Їх автори включають у поняття людського капіталу не лише знання та вміння людей, не лише їх здатність до праці, але і фізичні, психологічні, світоглядні, суспільні, культурні якості і здібності людей. Для них людським капіталом є, наприклад, такі якості як фізична сила і зовнішня привабливість, вміння встановлювати і підтримувати необхідні знайомства, дотримуватися законів і традицій, організовувати свою діяльність, підтримувати дисципліну праці, вірно поводитися. При цьому вказані якості і здібності людей в структурі людського капіталу для прихильників альтернативного підходу відіграють якщо не більше, то в усякому разі і не менше значення, ніж рівень освіти або здоров'я людини.

Професор Массачусетського технологічного інституту Л.Туроу включає в людський капітал виробничі здібності, обдарування і знання людини, а також таку специфічну характеристику як повага до політичної і соціальної стабільності.

Ф.Махлуп, професор Принстонського університету, відносить до людського капіталу будь-які вдосконалення, що збільшують фізичні або розумові здібності людини.

На думку Дж. Кендрика капітал – це здатність протягом певного періоду створювати певний продукт і дохід. Виходячи з такого визначення капіталу, вчений поділяє його на дві основні складові – речовий і неречовий капітал, а кожна з цих частин в свою чергу поділяється на капітал втілений і не втілений в людях. Людським капіталом у цій структурі буде втілений в людях речовий і неречовий капітал.

Речовий капітал, втілений в людях, – це капітал, одержаний шляхом вкладень у формування та виховання людини. В традиційних поглядах на людський капітал такі вкладення розглядаються виключно як споживання і їх не вважають інвестиціями. На думку Дж. Кендрика непослідовно кваліфікувати

витрати на освіту людини як інвестиції, а витрати на формування людської істоти, чий розум і рефлексії одержують освіту і тренування, не вважати інвестиціями.

Неречовий капітал, втілений в людях – це витрати на освіту та професійну підготовку людини, її здоров'я, а також на мобільність трудових ресурсів.

Альтернативні концепції людського капіталу намагаються врахувати весь спектр якостей людини, які можуть приносити доходи, і які не враховувалися при традиційному підході. Щоправда, у традиційному підході повністю не заперечується вплив природних здібностей на розмір доходу. Наприклад, Е. Денісон пояснює 60% різниці в заробітках людей безпосереднім впливом освіти, а 40% – нерівністю їх здібностей. В 70-80-х роках ряд вчених, що проводили дослідження в цій галузі, відносили на рахунок нерівностей здібностей різницю в доходах людей в межах 10-25%. Однак, визнаючи вплив здібностей людини на розмір її доходів, представники традиційного підходу відводять їм другорядну, несуттєву роль. Природні здібності вони вважають лише передумовою, від якої залежить ефективність навчання чи підтримання здоров'я. А дехто з прихильників традиційних поглядів взагалі заперечує подібний вплив. Наприклад, Т. Шульц стверджує, що все більш сумнівним є те, що значна частина заробітків, які ми приписуємо освіті і вищій освіті, може бути економічною рентою на природжені здібності.

При альтернативному підході природні здібності і якості людини у справі одержання грошових доходів оцінюються дуже високо. Деякі вчені вважають міру їх впливу навіть більшою, ніж вплив освіти. Наприклад, П. Тобмен в результаті ряду досліджень дійшов висновку, що на частку генетичного потенціалу людини доводиться 45% різниці в заробітках, на частку соціального походження – 12%, а на частку освіти в тій мірі, в якій вона не є передавачем глибинніших факторів – лише біля 6%.

Отже, продуктивні якості і характеристики людини визнані особливою формою капіталу на підставі того, що їх розвиток потребує значних витрат часу і матеріальних ресурсів, і що вони, подібно фізичному капіталу, забезпечують своєму власнику грошовий дохід.

3.2. Людський капітал як частина трудового потенціалу

Базовим методологічним положенням теорії людського капіталу є використання економічного підходу до аналізу найрізноманітніших явищ в таких галузях людської діяльності, які раніше цілком відносилися до сфери соціальних, демографічних, психологічних та ін. досліджень. Економічний підхід, заснований на принципах раціональної оптимізуючої поведінки індивідів, був використаний при аналізі таких проблем як теорія економічного зростання, розподіл доходів, інвестиції в людину, економіка освіти, планування сім'ї і ведення домашнього господарства, економічні аспекти злочинності і кримінальної діяльності, теорія міграції, дискримінація на ринках праці та ін.

Важливе значення концепція людського капіталу має для вивчення комплексу питань по забезпеченню раціональної зайнятості та оптимального функціонування ринку праці. Для аналізу пропозиції праці використовуються моделі вибору між роботою та дозвіллям і моделі інвестування в людський капітал.

В теоретичному аспекті слід розрізнити поняття “людський капітал” за трьома рівнями:

- на особистісному рівні людським капіталом називаються знання та навички, які людина здобула шляхом освіти, професійної підготовки, практичного досвіду (використовуючи при цьому свої природні здібності) і завдяки яким вона може надавати цінні виробничі послуги іншим людям. На цьому рівні людський капітал можна порівняти з іншими видами особистої власності (майно, гроші, цінні папери), яка приносить доходи, і ми називаємо його особистим, або приватним людським капіталом;

- на мікроекономічному рівні людський капітал являє собою сукупну кваліфікацію та професійні здібності всіх працівників підприємства, а також здобутки підприємства у справі ефективної організації праці та розвитку персоналу. На цьому рівні людський капітал асоціюється з виробничим та комерційним капіталом підприємства, бо прибуток отримується від ефективного використання всіх видів капіталу;

- на макроекономічному рівні людський капітал включає накопичені вкладення в такі галузі діяльності як освіта, професійна підготовка і перепідготовка, служба профорієнтації та працевлаштування, оздоровлення, тощо, є суттєвою частиною національного багатства країни, і ми називаємо його національним людським капіталом. Цей рівень включає в себе всю суму людського капіталу всіх підприємств та всіх громадян держави (за виключенням повторного рахунку), так як і національне багатство включає в себе багатство всіх громадян і всіх юридичних осіб.

Таким чином, **людський капітал – це сформований і розвинений в результаті інвестицій і накопичений людиною певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в тій чи іншій сфері економічної діяльності, сприяє зростанню продуктивності праці і завдяки цьому впливає на зростання доходів свого власника, прибутку підприємства та національного доходу.**

Слід звернути увагу на кілька принципових моментів, що впливають з цього визначення:

- по-перше, людський капітал – це не просто сукупність зазначених характеристик, а саме сформований або розвинений в результаті інвестицій і накопичений певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій;

- по-друге, це такий запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який доцільно використовується для одержання корисного результату і сприяє зростанню продуктивності праці, тобто це реалізована, активна частина трудового потенціалу;

- по-третє, використання людського капіталу закономірно приводить до зростання заробітків (доходів) його власника;

- по-четверте, таке зростання доходів стимулює подальші інвестиції в людський капітал, що призводить до подальшого зростання заробітків.

Оцінка інвестицій в людський капітал і доходів від його використання звичайно проводиться в грошовій формі. Але слід підкреслити, що далеко не всі інвестиції і не всі доходи можна виразити в грошовій формі. Крім грошових витрат навчання, зміцнення здоров'я та інші дії, спрямовані на нарощення людського потенціалу, вимагають, щонайменше, ще і нелегкої праці самої людини. Аналогічно, крім грошових доходів (вищих заробітків) людина, що володіє більшим людським капіталом, одержує моральне задоволення, економію часу, вищий соціальний престиж та багато інших вигод. Слід також пам'ятати, що в результаті нарощування людського потенціалу отримується інтегральний соціальний ефект, від якого виграє не лише конкретна людина, а і підприємство, на якому вона працює, та суспільство в цілому.

3.3. Інвестиції в людський капітал

Поняття людський капітал означає не лише усвідомлення вирішальної ролі людини в економічній системі суспільства, а й визнання необхідності інвестування в людину, оскільки капітал набувається і збільшується шляхом інвестування і приносить тривалий економічний ефект.

Інвестиції в людський капітал являють собою будь-які дії, які підвищують професійну кваліфікацію і продуктивні здібності людини і, тим самим, продуктивність праці працівників. Витрати, які сприяють підвищенню людської продуктивності, можна розглядати як інвестиції, оскільки поточні витрати здійснюються з тим розрахунком, що їх буде багаторазово компенсовано зростаючим потоком доходів у майбутньому.

Інвестиції в людський капітал бувають різних видів. Передусім це, звичайно, витрати на освіту, включаючи загальну і спеціальну, формальну і неформальну освіту, підготовку за місцем роботи і т.д. Вони є найочевиднішим, найпоширенішим, і, напевне, найважливішим видом інвестицій у людський капітал. Освіта формує працівників, які стають більш кваліфікованими і більш продуктивними. Далі, витрати на охорону здоров'я мають також велике значення. Добре здоров'я – результат витрат на профілактику захворювань, медичне обслуговування, збалансоване харчування і поліпшення життєвих умов – продовжує тривалість життя, підвищує працездатність і продуктивність праці. Насамкінець, витрати на мобільність, завдяки яким працівники мігрують з місць відносно низької продуктивності праці в місця з відносно високою продуктивністю, збільшуючи тим самим результати використання свого людського капіталу. Крім названих вище, відповідно до основних активів людського капіталу, до інвестицій відносять також витрати на пошук економічно значимої інформації, виховання дітей (вкладення в майбутній людський капітал) та ін.

Отже, всі види витрат, які можна оцінити в грошовій або іншій формі і які сприяють зростанню в майбутньому продуктивності та заробітків працівника, розглядаються нами як інвестиції в людський капітал.

Інвестування – це важлива передумова виробництва людського капіталу, але ще не саме його виробництво, що здійснюється в процесі активної людської діяльності, в якій майбутній власник цього капіталу практично завжди виступає одночасно і об'єктом, і суб'єктом, і результатом впливу. Людський капітал створюється як у суспільному секторі економіки (наприклад, у сфері освіти) за рахунок і державних, і приватних інвестицій, так і на особистісному рівні в тому розумінні, що витрати часу і праці для саморозвитку та самовдосконалення майбутнього власника людського капіталу абсолютно необхідні для нарощення цього капіталу. Ці приватні витрати потім обов'язково включаються в суспільні витрати відтворювального процесу, оскільки накопичений запас знань, умінь та інших продуктивних рис людини може реалізуватися і бути оціненим лише в суспільстві завдяки активній діяльності його власника.

Формування людського капіталу – це процес створення продуктивних здібностей людини за допомогою інвестицій у конкретні процеси її життєдіяльності. При цьому інвестування здійснюється двояко: як вкладення фінансових коштів та ресурсів і як витрати часу та сили, тобто як певні види людської діяльності.

Інвестиції в людський капітал мають особливості, що відрізняють їх від інших видів інвестицій:

1. Віддача від інвестицій у людський капітал залежить безпосередньо від терміну його використання, тобто визначається часом, що залишився до закінчення працездатного періоду життя людини. Чим раніше зроблено інвестиції в людину, тим довше, при інших рівних умовах, вони принесимуть віддачу. Але слід враховувати, що якісніші і триваліші інвестиції приносять, як правило, більший і триваліший ефект.

2. Порівняно з інвестиціями в інші форми капіталу, інвестиції в людський капітал, за оцінками багатьох економістів, є найвигіднішими як для окремої людини, так і для суспільства в цілому.

3. Характер, масштаби і види інвестицій в людину зумовлені історичними, національними, культурними особливостями і традиціями суспільства, менталітетом народу. Наприклад, рівень освіти і вибір професії дітьми значною мірою залежать від сімейних традицій, професії та рівня освіти їхніх батьків.

4. Є особливості також у фізичному та моральному зношуванні людського капіталу. Воно визначається, по-перше, мірою природного старіння (фізичного зношування) людського організму та притаманних йому психофізіологічних функцій, а, по-друге, мірою економічного старіння (морального зношування) внаслідок застаріння знань чи відносного зменшення цінності здобутої колись освіти. Особливістю людського капіталу є також те,

що в процесі використання він не лише зношується, а й збагачується за рахунок надбання людиною професійного досвіду навіть без спеціальних інвестицій. Тому зношування людського капіталу відбувається (при правильному його використанні) значно повільніше порівняно з фізичним капіталом. Якщо ж у процесі використання людського капіталу постійно робляться додаткові інвестиції у безперервну освіту, здоров'я тощо, то його якісні й кількісні характеристики (обсяг, цінність, якість) можуть покращуватися протягом майже всього життя людини.

5. Інвестиційний період фізичного капіталу (в середньому 1,5-2 роки) значно коротший порівняно з людським капіталом. Наприклад, інвестиційний період такої форми вкладень у людину, як освіта, тобто тривалість навчання, може сягати 12-20 років.

6. Функціонування людського капіталу, віддача від його застосування зумовлені волею людини – власника цього капіталу, її індивідуальними інтересами та перевагами, її зацікавленістю, відповідальністю, світоглядом і загальним рівнем культури, в тому числі й економічної. Тому капіталовкладення в людину відрізняє вищий, ніж для звичайних капіталовкладень, ступінь ризику та невизначеності, а зміни в обсязі людського капіталу залежно від затрат принципово неможливо оцінити з тією самою точністю, що й для фізичного капіталу.

7. Вкладення в людський капітал дають значний за обсягом, тривалий за часом та інтегральний за характером економічний і соціальний ефекти.

8. Не будь-які інвестиції в людину можна визнати економічно необхідними і суспільно доцільними. Наприклад, витрати, пов'язані з навчанням кримінальної діяльності, з вихованням антисоціальних рис характеру, не можна визнати інвестиціями в людський капітал, оскільки вони приносять шкоду суспільству і не сприяють розвитку людини.

Інвестиції в людський капітал можна класифікувати за такими групами витрат:

- первинна освіта (дошкільна, початкова, середня, професійно-технічна, вища);
- охорона здоров'я в широкому розумінні, включно з усіма витратами, які сприяють продовженню тривалості життя, зміцненню імунітету, фізичної та психічної сили, витривалості людей;
- освіта дорослих, що включає навчання та підвищення кваліфікації на виробництві, самовдосконалення, додаткову освіту тощо;
- виховання гуманітарних складових людського капіталу, що включає вміння підтримувати нормальні стосунки, налагоджувати ділові контакти, політичну і соціальну лояльність, відповідальність людини, її корпоративність, моральність, ціннісні орієнтації;
- посилення мотивацій працівників до підвищення якості своєї праці;
- міграція працівників та їхніх сімей з метою поліпшення умов працевлаштування;

- пошук економічно важливої інформації.

Розглянемо джерела інвестицій у людський капітал. Вкладення можуть здійснювати держава (уряд), недержавні суспільні фонди й організації, міжнародні фонди й організації, регіони, освітні заклади, підприємства, сім'ї та окремі громадяни.

У наш час роль держави в цій галузі дуже велика. Держава застосовує стимулюючі і примусові заходи, спрямовані на примноження людського капіталу нації. До примусових належать обов'язкова для всіх формальна шкільна освіта в установленому обсязі, обов'язкові медичні профілактичні заходи (наприклад, щеплення) тощо. Основними є стимулюючі заходи. Уряд використовує два дієвих способи для стимулювання приватних інвестицій у людський капітал, причому цей вплив здійснюється за допомогою економічних ринкових заходів. По-перше, через систему податків і субсидій держава впливає на доходи тих, хто здійснює такі інвестиції. По-друге, уряд може регулювати ціни на інвестиції в людський капітал, регулюючи ціни використовуваних для цього ресурсів. Особливо велика роль держави у двох найважливіших сферах формування людського капіталу – в освіті та охороні здоров'я.

Дедалі більше у створенні активів людського капіталу зростає роль окремих підприємств. Нерідко вони стають найефективнішими виробниками цього капіталу, оскільки здійснюють підготовку персоналу старого відповідно до поточних і перспективних потреб виробництва, а також мають достовірну інформацію про перспективні напрями капіталовкладень у навчання та професійну підготовку. Однак для підприємств характерний прагматичний підхід: вони роблять інвестиції в людський капітал лише доти, доки вони приносять економічну віддачу. Моральні зиски, інтегрований соціальний ефект від цих інвестицій є в основному суспільним благом, у розвитку якого зацікавлена держава, а не конкретне підприємство. Саме тому в цивілізованому світі держава економічними методами заохочує підприємства до інвестування в людський капітал.

Інвестуючи у своїх працівників, підприємства активізують їхню трудову віддачу, підвищують продуктивність праці, скорочують витрати робочого часу, зміцнюють свою конкурентоспроможність. Кошти вкладаються в організацію професійної підготовки та підвищення кваліфікації, на профілактичні заходи для зміцнення здоров'я працівників, у цілому – на підвищення якості трудового життя. Науково-технічний прогрес потребує значних витрат, пов'язаних з оновленням знань. Формальна освіта вже давно не єдиний і достатній метод підготовки людини навіть до трудової діяльності, не кажучи вже про весь комплекс людської життєдіяльності. Отримання диплома і початок трудової діяльності має стати не завершенням процесу освіти, а лише закінченням її загальної, попередньої стадії і початком більш спеціалізованого тривалого процесу набуття професійної кваліфікації, компетентності, загальнолюдської мудрості.

Тема 4. Концепція людського розвитку ПРООН

4.1. Суть концепції людського розвитку.

4.2. Розвиток людського потенціалу як мета та критерій суспільного прогресу.

4.3. Способи оптимізації зв'язку між економічним зростанням та людським розвитком.

4.4. Індекс людського розвитку.

4.1. Суть концепції людського розвитку

На науковій базі новаторських розробок Амартьї Сена та теорії людського капіталу з'явилася й набула бурхливого розвитку у глобальному масштабі концепція людського розвитку. Теорія людського капіталу стала саме тією ланкою, що ефективно поєднала домінуючий у ХХ столітті прагматизм, “доходоцентризм” з традиційно привабливими для цивілізованих країн гуманітарними ідеями демократії, “людиноцентризму”. Теорія людського капіталу стала тим підґрунтям, яке створило надійну економічну основу для швидкого й логічного поширення в світі ідей людського розвитку.

Разом з тим, поняття “людський капітал”, яке використовується в сучасних теоріях економічного зростання, не охоплює багатьох питань, що належать до соціально-економічної сфери, проте не належать до сфери виробництва. Крім того, це поняття не виходить за межі підходу до людини як до об'єкта капіталовкладень. Людина визнається важливою, перспективною, ефективною, але все-таки інструментальною цінністю. Виробництво ж (матеріальне та духовне), як і раніше, в концепції людського капіталу зведено до самоцілі, хоча й історично, і логічно воно є інструментом забезпечення розвитку людини.

Концепція людського розвитку як особлива теоретична система й орієнтована на практику державного управління методологія виходить з визнання неможливості звести суспільний прогрес до зростання грошового доходу чи примноження матеріального багатства. В її основі лежить принцип, згідно якого економіка існує для розвитку людей, а не люди – для розвитку економіки. Ні за яких темпів економічного зростання суспільний прогрес неможливий, якщо не реалізовані три ключові можливості для людини: прожити довге й здорове життя; набути, розширювати й оновлювати знання; мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя. Людський розвиток визначається як процес зростання людських можливостей, що забезпечується політичною свободою, правами людини, суспільною повагою до особистості, здоровим довкіллям. Матеріальне благополуччя розглядається лише як одна з базових можливостей вибору, але воно не є всепоглинаючою метою.

Концепції людського розвитку та людського капіталу мають багато спільного, однак вони далеко не тотожні. Центральним елементом концепції

людського розвитку є людський потенціал, який за своїм змістом є значно ширшим поняттям, ніж людський капітал. В концепції людського капіталу інвестиції в людину розглядаються передусім як засіб збільшення продуктивності праці й доходу, і саме цим визначається їхня економічна ефективність. В концепції людського розвитку високорозвинена благополучна людина – це мета, а забезпечення її добробуту є кінцеве і єдине завдання розвитку, людський потенціал розглядається не як засіб досягнення добробуту людей, а як невід'ємний компонент їхнього добробуту.

Формування та розвиток здібностей людини залежить від того, як вона використовує у своїх інтересах наявні економічні, соціальні і політичні можливості, які надає їй навколишнє середовище, від доступності необхідних ресурсів, а також від реалізації прав людини розпоряджатися альтернативними «пакетами» товарів та послуг, що забезпечуються на основі власності та (або) шляхом обміну. Очевидно, що матеріальні ресурси є саме засобом людського розвитку, хоча і дуже важливим, тоді як результат використання цих ресурсів, виражений у сформованих людських здібностях, є кінцевою метою.

Концепція людського розвитку характеризується такими принциповими особливостями:

- Акцентування уваги на активності людей як суб'єктів процесу свого власного розвитку;
- Увага не лише до реальних або потенційних працівників, а до всіх людей загалом, включаючи непрацевдатних та економічно не активних;
- Постійний моніторинг і аналіз реалізації можливостей людського розвитку, широкий горизонт аналізу;
- Підхід до освіти як до процесу, що має самостійну цінність, як до важливої складової загальної культури людства, а не лише як до умови покращання продуктивних здібностей людей;
- Визнання високої значимості невиробничої активності жінок, підтримка рівноправності жінок у суспільстві та підвищення їх статусу;
- Надання пріоритетності тим секторам, які сприяють підвищенню якості життя, не впливаючи, однак, безпосередньо на виробництво доходу (житлове будівництво, охорона навколишнього середовища, санітарія тощо);
- Підтримка не лише з боку економічних та фінансових інститутів, але і з боку неурядових, громадських організацій, церкви, закладів культури тощо.

За логікою концепції людського розвитку, розширення пропозиції товарів і послуг в результаті зростання їх виробництва може сприяти розширенню можливостей людини, а може й ні. В усякому разі, це сприяння відбувається не прямо і неоднозначно, отож не може бути самоціллю. Таким чином, обсяг валового національного продукту не може бути основним і єдиним показником рівня розвитку країни. Більше того, зростання виробництва і доходів сприяє розвитку людського потенціалу дедалі повільніше, тобто здатність матеріального збагачення розширювати можливості людей дає дедалі меншу

віддачу. Далі, витрати на освіту, зміцнення здоров'я, інші аспекти розвитку людей дають економічну віддачу, яка нерідко перевищує віддачу від інвестицій в фізичний капітал, тому ці види витрат також слід визнавати інвестиціями.

Отож, за логікою концепції людського розвитку саме люди стають центром, фокусом теорії розвитку, оскільки вони є одночасно і головною метою суспільного розвитку, і найважливішим його чинником, і інструментом свого власного розвитку.

4.2. Розвиток людського потенціалу як мета та критерій суспільного прогресу

Концептуальний підхід до людського розвитку, розроблений на основі наукових теорій групою експертів ПРООН і вперше викладений у всесвітній “Доповіді про людський розвиток за 1990 рік”, розглядає розвиток людського потенціалу як власне мету і критерій суспільного прогресу. При цьому людський розвиток може розглядатися і як чинник зростання продуктивності праці й національного доходу, однак це зростання має сенс лише у тому випадку, коли воно дійсно впливає на розширення можливостей людей.

Людський розвиток розглядається і як *процес* розширення людського вибору, і як досягнутий *рівень* добробуту людей. Говорячи про розширення вибору, мається на увазі, що фактично цей вибір стосується безкінечно великого кола проблем, які впливають на життя людей, і коло це історично й територіально змінюється.

Разом з тим, на будь-якому етапі розвитку людства залишаються три ключові блоки проблем, три групи потреб людини: прожити довге й здорове життя; набувати, розширювати й оновлювати знання; мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя. Той чи інший рівень вирішення цих проблем визначає і спосіб життя, і перспективи вирішення інших життєвих питань. Політична, економічна, соціальна свобода, свобода пересування і вибору місця проживання, благополуччя в сімейному житті й особисте щастя, реалізація творчих здібностей, дотримання прав людини, повага з боку оточуючих і самоповага – це далеко не повний перелік прав, які високо цінуються людьми в усьому світі. Однак забезпечення цих прав буде вкрай проблематичним, якщо не будуть реалізованими права на охорону здоров'я, отримання освіти, доступу до засобів існування.

Як кінцева мета суспільного прогресу і найважливіший чинник економічного зростання, людський розвиток суттєво впливає і на інші аспекти суспільного життя. Одним з його суттєвих наслідків є зменшення народжуваності в результаті довгострокового ефекту зміцнення здоров'я та зменшення смертності (передусім дитячої), суттєвого впливу підвищення освітнього рівня жінок, низки інших причин. Важливе значення має протистояння цілей людського розвитку нестримній гонитві за збільшенням доходу, їх сприяння становленню виваженого ставлення до природи, збереженню і відтворенню довкілля. Людський розвиток, що має за мету

забезпечення гідного життя для всіх людей, сприяє подоланню бідності, становленню й розвитку демократії, збереженню соціальної та політичної стабільності в суспільстві. Завдання людського розвитку, об'єднуючи зусилля різних країн, стають важливим чинником обмеження військових витрат і зменшення небезпеки військових конфліктів.

Концепція людського розвитку включає наступні основні елементи:

- *Реалізація базових можливостей.* Наділення людини певними правами ще не означає наявності можливості для їх реалізації. Існуючий у людей вибір буде обмеженим, якщо немає можливості його здійснити. Наділення правами також має значення для можливості людей брати участь у прийнятті рішень, що стосуються їхнього життя. Люди не повинні бути пасивними одержувачами, їхня роль полягає в активній участі у процесі власного розвитку.

- *Співробітництво.* Люди живуть у складному сплетінні соціальних структур – від родини до держави. Людина – це передусім соціальна істота, яка цінує участь у житті суспільства. Це відчуття приналежності – важливий аспект добробуту, воно породжує почуття наповненості життя змістом. Розвиток людини неминуче пов'язаний з проблемою культури – способами організації громадського життя людей, але почуття соціальної злагоди, заснованої на культурі й загальних цінностях і переконаннях, формує розвиток кожної людини окремо. Якщо люди співпрацюють в інтересах взаємного збагачення, це призводить до розширення індивідуального вибору. Тому розвиток людини стосується не лише окремих людей, але і того, як вони взаємодіють і співпрацюють у суспільстві.

- *Справедливість.* Справедливість розглядається з погляду рівномірності багатства або доходу, але розвиток людини передбачає більш широкий підхід – забезпечення справедливості стосовно базового потенціалу і можливостей. У цьому плані кожна людина повинна мати можливість, наприклад, одержати освіту та жити довгим і здоровим життям. Забезпечення справедливості в деяких випадках може призводити до нерівномірного розподілу ресурсів. Бідні, наприклад, потребують більшого обсягу державної допомоги, ніж багаті. Хворі або інваліди потребують більшого обсягу ресурсів для забезпечення однакового потенціалу у порівнянні з іншими людьми.

- *Сталість.* Сталий людський розвиток дозволяє задовольняти потреби нинішнього покоління без зменшення можливостей майбутніх поколінь задовольняти їхні потреби. Тому він пов'язаний з поняттям справедливості відносно різних поколінь людей. Разом з тим, від покоління до покоління має передаватися не стільки певний обсяг багатства, скільки потенціал для забезпечення належного рівня людського розвитку. Цей рівень передбачає відсутність бідності та збереження можливостей вибору.

- *Безпека.* Мільйони людей у країнах, що розвиваються, живуть під загрозою різного роду небезпек. І навіть у розвинених країнах людям постійно загрожують злочинність, насильство та безробіття. Безробіття є однією з основних причин невпевненості у майбутньому та відсутності можливості для

людини реалізувати своє право на дохід та інші блага. Безперечно, базовою потребою людства є наявність коштів для існування, але разом з тим, люди бажають бути вільними від нестатків іншого роду: хвороб, репресій, соціальних вибухів, екологічних катастроф тощо. Людський розвиток вимагає забезпечення для кожної людини хоча б мінімального рівня безпеки в усіх сферах життя.

4.3. Способи оптимізації зв'язку між економічним зростанням та людським розвитком

Матеріальне багатство, на збільшення якого орієнтувалися попередні концепції розвитку, і яке ще й зараз нерідко розглядається як найважливіша цінність, справді має велике значення в житті людей. Однак, це значення не є вирішальним, його не можна перебільшувати й ідеалізувати з огляду на такі причини: по-перше, багатство не є неодмінною умовою демократії, рівноправності в суспільстві, збереження й розвитку культурної спадщини; по-друге, багатство саме собою не гарантує правопорядок і соціальну злагоду; по-третє, людські потреби не зводяться до матеріального збагачення: довге і здорове життя, причетність до культури і науки, творча і суспільна активність, збереження довкілля і життя у гармонії з природою для багатьох людей були і залишаються або стають значимими цінностями, причому нерідко важливішими, ніж нарощення багатства.

Основний принцип, на основі якого вирішується суперечність між нагромадженням багатства і людським розвитком в концепції людського розвитку, формулюється так: «Національне багатство може розширити можливості вибору для людей. Однак, цього може і не статися. Визначальним тут є не багатство саме по собі, а спосіб його використання країною. Доти, доки суспільство не усвідомить, що основне його багатство – це люди, надлишкова турбота про виробництво матеріальних благ буде закривати кінцеву мету збагачення життя людей».

Рівень доходу, досягнутий в країні (як і в родині) на теперішній час, не гарантує економічного процвітання в майбутньому. Проте якщо отриманий дохід достатньою мірою інвестується у людський розвиток, то і економічні показники в майбутньому будуть значно кращими, ніж нині. Відмінна особливість концепції людського розвитку полягає в положенні, згідно якого людям не потрібен безкінечно високий дохід для забезпечення гідного рівня життя. Вищий дохід в цілому сприяє розширенню вибору людини, але цей вплив зменшується мірою збільшення доходу. Можна сказати, що діє принцип спадної корисності доходу для людського розвитку.

Концепція людського розвитку пропонує такі способи оптимізації зв'язку між економічним зростанням та людським розвитком:

- по-перше, нарощення інвестицій в освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку, що сприяє реалізації здібностей людей, їх активній участі у виробництві та розподілі благ;

- по-друге, справедливий розподіл доходу і багатства, що забезпечує матеріальну основу розвитку людського потенціалу менш конкурентоспроможних груп населення;
- по-третє, досягнення збалансованості соціальних витрат, що зміцнює економічну базу соціальної сфери суспільства;
- по-четверте, розширення можливостей людей здійснювати свій вибір у політичній, соціальній і економічній сферах, причому особливої уваги потребують ті групи населення, чиї можливості були з різних причин обмеженими (наприклад, жінки).

Таким чином, концепція людського розвитку об'єднує вирішення питань виробництва і розподілу товарів та послуг з вирішенням питань формування і використання здібностей і можливостей людей, розглядаючи розвиток людських здібностей як кінцеву мету суспільного прогресу безвідносно до впливу їх на виробництво доходу.

Отже, у фокусі концепції людського розвитку знаходиться людина, якнайповніше задоволення її потреб, всебічний розвиток її здібностей. Розвиток суспільства тепер означає постійне розширення можливостей для задоволення не тільки фізичних, а й духовних потреб людей.

Базовим принципом концепції людського розвитку є не постійне надання підтримки знедоленим людям, а забезпечення випереджувальних заходів по недопущенню зубожіння, безробіття, втрати здоров'я шляхом стимулювання розвитку людей, підвищення їх ролі в суспільстві, розширення можливостей вибору способу життя, можливостей прийняття рішень стосовно своєї долі, але одночасно й посилення відповідальності за прийняте рішення і його виконання.

Таким чином, вибір орієнтованого на людський розвиток типу економічного зростання вимагає своєрідного перелому в поглядах на співвідношення економічного та соціального аспектів розвитку. У традиційному трактуванні соціальний аспект вважався похідним від економічного, людський розвиток – залишковим додатком до економічного, причому в традиціях переважно індустріального розуміння економічного добробуту та могутності. Але інформаційна революція вже відкрила новий, постіндустріальний образ економічної моделі побудови суспільства, в якому економічна могутність створюється і примножується переважно за рахунок творчої інноваційної праці: управління інформаційними потоками, створення високих технологій тощо. Це передбачає обов'язковою умовою високу трудову мотивацію та безперервний розвиток людей, а відповідно – постійне зростання людських потреб і цінностей та можливостей їх задовольняти.

4.4. Індекс людського розвитку

Концепція людського розвитку, покликана якнайповніше врахувати і відобразити багатоманітність людського життя. Разом з тим, для практичного використання і втілення в практику державного управління цієї концепції потрібні певні конкретні показники, індикатори, орієнтири, які б адекватно

відображали динаміку ключових можливостей людського розвитку. Ідеальним був би такий інтегральний показник людського розвитку, який би включав інформацію про всі аспекти людського життя. Однак, чим складніший і інформативніший показник, тим важче його правильно розраховувати і тим проблематичніше зібрати повні і точні вихідні дані для його розрахунку по всіх країнах світу.

Концепція людського розвитку створювалася ПРООН саме для завдань сприяння людському розвитку у всесвітньому масштабі, на міжнародному рівні. У зв'язку з цим методологія розрахунку індексу людського розвитку ПРООН ґрунтується на мінімальному наборі показників, за якими можна зібрати достовірні порівнянні дані в усіх країнах світу. Кожен з них покликаний кількісно виразити один з ключових напрямків (вимірів) людського розвитку. Ці показники час від часу переглядаються і вдосконалюються, однак основні виміри людського розвитку залишаються незмінними відтоді, як Мегнад Десаї та Амартья Сен винайшли індекс розвитку людського потенціалу (індекс людського розвитку – ІЛР, або англійською мовою Human development index – HDI), а ПРООН включила його у свою доповідь 1990 року.

Це саме ті три виміри, які відображають ключові можливості у забезпеченні всього процесу людського розвитку: прожити довге й здорове життя (вимір – довголіття); набути, розширювати й оновлювати знання (вимір – освіченість); мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя (вимір – матеріальний рівень життя).

В основі виділення саме цих вимірів лежить принцип безумовності вибору, згідно якому кожна людина, маючи можливість обирати, безумовно надасть перевагу тривалішому життю, вищому рівню освіти і більшому матеріальному достатку. Разом з тим зрозуміло, що фактично людина обирає не просто триваліше життя, вищий рівень освіти і більший достаток, але й усі ті блага і переваги, що з цим пов'язані. Наприклад, вищий рівень освіти означає ширші можливості самореалізації, цікавішу роботу, вищий статус, більші доходи і т.ін. Таким чином, три обрані ПРООН виміри людського розвитку відображають значно ширший спектр людських можливостей, ніж здається з першого погляду.

Водночас багато важливих вимірів людського розвитку, щодо яких також діє принцип безумовності вибору, не входять до запропонованої моделі індексу людського розвитку. Такими вимірами є, наприклад, свобода людини, екологічне середовище, рівноправ'я і багато інших важливих для людей аспектів життя. Ці виміри не ігноруються концепцією людського розвитку, однак з причин проблематичності їх оцінювання в різних країнах світу, вони не включаються у розрахунок індексу людського розвитку, а розглядаються окремо від основної моделі, як її важливе доповнення.

Так, щорічні Доповіді про людський розвиток містять, крім таблиць з даними про ІЛР та його складові по 177 країнам світу, групам країн і по світу загалом, також багато інших таблиць: індекси бідності населення; показники

демографічних тенденцій; дані про ресурси, доступність і ризики в галузі охорони здоров'я; про стан харчування, води і каналізації; про державні витрати на освіту; про досягнення в освіті; про створення і поширення нових технологій; про охорону довкілля; про нерівність; про становище жінок; про пріоритетність державних витрат; про жертви злочинів і т.ін. Щоправда, усі ці таблиці, крім таблиць з даними про ІЛР та його складові, певною мірою неповні, мають прогалини, або й розраховуються не для усіх країн з причин нестачі даних.

Для трьох основних вимірів людського розвитку ПРООН розроблена система базових показників, які регулярно розраховуються для майже усіх країн світу. Всі ці показники є стимуляторами людського розвитку, тобто збільшення показника означає розширення можливостей людського розвитку, а зменшення показника – звуження можливостей.

Вимір *довголіття* відображає можливість людей прожити тривале й здорове життя. Хоча прямого зв'язку між довголіттям і здоров'ям населення немає (наприклад, нерідко молоді і здорові люди гинуть у військових конфліктах, а хронічно хворі з допомогою медицини живуть довго), однак будь-яке продовження життя в загальному випадку бажане для людей. Значення продовження життя полягає у загальному переконанні в тому, що тривале життя цінне як саме по собі, так і з огляду на різні непрямі переваги, тісно пов'язані з більшою тривалістю життя, наприклад, з огляду на більше можливостей скористатися перевагами освіти, високого рівня життя і т.ін. Виміром довголіття обрано показник середньої очікуваної тривалості життя при народженні. Це один з найпоширеніших показників міжнародної статистики. Він розраховується майже для всіх країн світу за співставною методикою і виражається, як правило, в роках.

Показник освіченості також важливий не лише сам по собі. Цей вимір людського розвитку відображає можливості людей набувати знань і здібностей для повноправної та багатогранної участі в житті сучасного суспільства та суттєвого і значимого особистого внеску в це життя. В сучасних умовах цінність освіченості особливо висока і дедалі зростає мірою розвитку науково-технічної революції та інтелектуалізації праці. Особливістю цього показника є те, що він складається з двох компонентів: досягнутий рівень грамотності дорослого населення та сукупна частка учнів в загальній чисельності населення відповідного віку. В кінцевому рахунку зазначені складові показника освіченості беруться з ваговими коефіцієнтами. При побудові цього показника виходять з того, що грамотність є необхідною передумовою здобуття освіти, першим кроком навчання, і тому міра грамотності (частка грамотних у загальній чисельності населення старшого 15 років) має бути важливішим з показників даного виміру людського розвитку, тому більша вага (2/3) надається досягнутому рівню грамотності дорослого населення. Стосовно економічно розвинених країн рівень грамотності – лише мінімальна характеристика освіченості населення. Тому цей показник у межах того ж виміру освіченості

доповнено показником сукупної частки учнів (сукупного валового контингенту учнів, або рівня охоплення навчанням). Цій другій складовій показника рівня освіченості надається менша вага (1/3). Сукупна частка учнів розраховується як відношення загальної чисельності людей, які розпочали навчання на всіх рівнях (від початкової школи аж до післядипломної освіти) вповдовж даного року до загальної чисельності населення відповідного віку. Межі цього віку звичайно беруться від 5 до 24 років, але в конкретному випадку можуть залежати від країни.

Показник *матеріального рівня життя* має відображати можливості доступу людей до матеріальних ресурсів, необхідних для гідного існування, включаючи ведення здорового способу життя, забезпечення територіальної і соціальної мобільності, обмін інформацією і участь в житті суспільства. Цей вимір, безумовно, є найскладнішим для оцінки і трактування людського розвитку. ПРООН підкреслює, що матеріальний стандарт життя (або персональне багатство) лише відкривають для людини можливості, однак не визначають використання цих можливостей. Тобто, це засіб, що розширює можливості вибору, але не сам вибір. Матеріальний рівень життя при розрахунку ІЛР характеризується скоригованим реальним (розрахованим за паритетом купівельної спроможності національної валюти) валовим внутрішнім продуктом (ВВП) на душу населення. В цьому випадку більше, ніж стосовно інших вимірів людського розвитку, вибір числового показника визначався наявністю зручних і співставних статистичних даних для практично всіх країн, а не обґрунтованістю його як міри людського розвитку, однак знайти більш обґрунтований показник поки що не вдається.

Таким чином, для кількісного представлення трьох базових вимірів людського розвитку використовуються такі індикатори:

1. показник довголіття: середня очікувана тривалість життя при народженні;
2. показники освіченості: рівень грамотності (частка грамотних серед населення 15 років і старшого) та рівень охоплення навчанням (сукупна частка учнів серед населення відповідного віку);
3. показник матеріального добробуту (скорегований реальний ВВП на душу населення).

Індикатори людського розвитку вимірюються різними одиницями виміру (роками, відсотками, долларами), змінюються вони нерівномірно та нерідко різноспрямовано. Тому для побудови загального індексу людського розвитку (ІЛР) потрібне нормування цих індикаторів, тобто приведення їх до одного виміру, для чого розраховуються часткові індекси людського розвитку – індекс тривалості життя, індекс рівня освіченості, індекс скоригованого реального ВВП.

Індекс тривалості життя I_{life} обчислюється за формулою:

$$I_{life} = \frac{X_i - X_{min}}{X_{max} - X_{min}}$$

де X_i – очікувана тривалість життя при народженні населення i -тої території;

X_{max} – максимальне значення показника (прийняте на рівні 85 років);

X_{min} – мінімальне значення показника (прийняте на рівні 25 років).

Виміром довголіття обрано показник середньої очікуваної тривалості життя при народженні. Середня очікувана тривалість життя при народженні характеризує середній показник тривалості життя стосовно новонароджених в даному році, за умови, що впродовж усього їх життя рівень смертності в кожному віці буде таким же, яким він був у рік їх народження. Іншими словами, середня очікувана тривалість життя при народженні характеризує довголіття гіпотетичного новонародженого, якщо б йому довелося прожити все життя в умовах даної інтенсивності смертності. Це показник поточного процесу – інтенсивності смертності в країні. Він миттєво реагує на будь-які події, що викликають зміни у смертності – наприклад, стихійні лиха або війни. Реально за рахунок зростання якості життя новонароджений в певному році в середньому проживе більше, ніж за розрахунком середньої очікуваної тривалості життя.

Індекс тривалості життя розраховується для того, щоб знормувати показник середньої очікуваної тривалості життя при народженні. Чим ближчий цей індекс до 1, тим ближче країна до досягнення середньої очікуваної тривалості життя населення значенням 85 років, яка поки що для населення будь-якої країни на Землі залишається мрією.

Індекс рівня освіченості I_{educ} обчислюється за формулою:

$$I_{educ} = \frac{(2 \times I_{adult} + I_{child})}{3}$$

де I_{adult} – індекс грамотності дорослого населення;

I_{child} – індекс сукупної частки учнів в загальній чисельності населення відповідного віку.

Складові цього індексу I_{adult} та I_{child} обчислюються за такою ж формулою, що і очікувана тривалість життя при народженні. При цьому X_i – означає частку грамотних серед дорослого населення i -тої території в % (для розрахунку X_{adult}) і сукупну частку учнів в % (для розрахунку X_{child}); максимум

і мінімум тут також фіксовані – за максимум прийнято 100%, за мінімум – 0%). Реально у деяких країнах I_{child} перевищує 100%, оскільки при його розрахунку співвідноситься загальна чисельність людей, які розпочали навчання на всіх рівнях освіти (в тому числі іноземних громадян, які навчаються у цій країні, а також людей, старших 25 років) до загальної чисельності населення віком від 5 до 24 років. Однак при розрахунку ІЛР максимальний I_{child} береться на рівні 100%.

Життєва інтерпретація цих індексів нескладна: чим ближчі вони до 1, тим ближче ця країна до повної грамотності та повного охоплення навчанням молоді. На практиці розрахувати I_{adult} та I_{child} означає перевести процентний вираз у індексний. Наприклад, рівень грамотності дорослого населення 99,6% означає, що I_{adult} дорівнює 0,996, а рівень охоплення навчанням 84,5% означає, що I_{child} дорівнює 0,845.

Індекс скоригованого реального ВВП на душу населення I_{inc} обчислюється за формулою:

$$I_{inc} = \frac{\lg x_i - \lg x_{\min}}{\lg x_{\max} - \lg x_{\min}}$$

X_{max} – максимальне значення показника (прийняте на рівні 40000 доларів США на рік на особу (за паритетом купівельної спроможності);

X_{min} – мінімальне значення показника (прийняте на рівні 100 доларів США на рік на особу (за паритетом купівельної спроможності).

Реально у деяких країнах I_{inc} перевищує 40000 доларів США на рік на особу, однак при розрахунку ІЛР максимальний I_{inc} береться на рівні 40 000, що відповідає положенню концепції людського розвитку про те, що людині не потрібен безкінечно високий дохід для забезпечення розвитку.

ПРООН підкреслює, що ВВП на душу населення найменш вдало із показників відображає реальні можливості людського розвитку. Для принаймні часткового згладжування суперечностей ВВП на душу населення як показника людського розвитку використовуються певні методичні прийоми. По-перше, ВВП на душу населення перераховується в міжнародну валюту (на практиці – доллар США) не за офіційним обмінним курсом, а за паритетом купівельної спроможності, який визначається кількістю одиниць національної валюти, необхідною для придбання визначеного “кошика” товарів і послуг, аналогічного тому, який можна купити на 1 доллар у США. По-друге, для врахування спадної корисності зростаючого доходу використовується процедура логарифмічного нормування ВВП за десятковим логарифмом. При такому розрахунку будь-який приріст доходу дисконтується, однак має певну цінність, а зменшення граничної корисності відображається специфікою самої логарифмічної функції.

Отже, ми вже знаємо, як розраховуються часткові індекси людського розвитку, що характеризують його основні виміри. Для побудови загального індексу людського розвитку потрібне їх агрегування, тобто зведення їх воєдино. В загальному вигляді індекс людського розвитку розраховується за формулою простої середньої арифметичної індексів окремих складових:

$$ІЛР = \frac{I_{life} + I_{educ} + I_{inc}}{3}$$

Таким чином, показник ІЛР для кожної країни свідчить про те, скільки ще належить зробити цій країні для досягнення певних визначених цілей: середньої тривалості життя 85 років, повної грамотності населення і суцільного охоплення навчанням молоді, та рівня середньорічних доходів на душу населення у розмірі 40000 долларів за паритетом купівельної спроможності національної валюти. Ці цілі тим ближчі, чим ближче значення ІЛР до одиниці.

Система числових показників вимірювання рівня людського розвитку, яка використовується ПРООН для більшості країн світу, поки що ще не зовсім досконала, у зв'язку з чим вона не лише постійно вдосконалюється, але й постійно підлягає критиці. Однак, вона чітко обгрунтована теоретично і обумовлена наявністю статистичних даних, співставних для практично всіх країн світу.

Тема 5. Соціально-економічні передумови розвитку людського потенціалу

5.1. Здоров'я та тривалість життя населення як передумови та наслідки розвитку людського потенціалу.

5.2. Освіта як передумова та результат людського розвитку.

5.3. Інтелектуальний потенціал суспільства.

5.4. Культура як передумова розвитку людського потенціалу.

5.5. Особливості трансформації людського потенціалу в людський капітал.

5.6. Зайнятість населення як основна економічного зростання та розвитку людського потенціалу.

5.7. Економічна нерівність та можливості людського розвитку.

5.8. Бідність як перешкода людському розвитку.

5.9. Гендерна нерівність у людському розвитку.

5.1. Здоров'я та тривалість життя населення як передумови та наслідки розвитку людського потенціалу

У системі найдорожчих людських цінностей особливе місце посідає здоров'я. Як для кожної окремої людини, так і для нації, суспільства загалом важко знайти іншу цінність, якій би здоров'я поступалося за своєю роллю та впливом на усі інші аспекти життєдіяльності.

Стан здоров'я і тривалість життя населення – одна з найважливіших характеристик розвитку людського потенціалу. Звичайно, одного фізичного довголіття недостатньо для всебічного розвитку людини. Проте довге і здорове життя відкриває для такого розвитку значно більші можливості. Взагалі, право на життя – первинне, основоположне право людини, а фізичне і психічне здоров'я – необхідні передумови його реалізації.

Саме в роки кардинальних успіхів в боротьбі зі смертністю виникла концепція людського розвитку. Здоров'я та довголіття – не лише наслідок, а й найважливіші передумови розвитку людського потенціалу. Наявність двосторонніх зв'язків можна сформулювати наступним чином. З одного боку, збільшення тривалості життя, поліпшення здоров'я є: наслідком індустріального розвитку; прогресу науки (в тому числі медицини); підвищення гігієнічної культури населення та освітнього рівня взагалі; ліквідації зовнішньої нерівності. З іншого боку, збільшення тривалості життя, поліпшення здоров'я є: необхідною умовою трудової реалізації, підвищення ефективності праці, прогресу економіки; підвищення рівня освіти, прогресу науки взагалі (здатність до навчання, зв'язки між поколіннями, накопичення знань); початкової рівності людей взагалі та рівності чоловіків і жінок, зокрема; реального права вибору.

Здоров'я і довголіття як наслідок людського розвитку ілюструє огляд історії смертності людини. З точки зору науки демографії, людську історію можна розглядати як історію боротьби з передчасною смертністю. Протягом багатьох тисячоліть на Землі панував традиційний тип смертності. Тривалість

життя звичайно не перевищувала 30, рідше 35 років. В роки екстраординарних підвищень смертності, а такі траплялись періодично, тривалість життя падала надзвичайно низько. Підвищення смертності були пов'язані з епідеміями особливо загрозливих інфекційних хвороб (холера, чума, віспа тощо) та голодом, а також з військовими діями. „Нормальний” рівень смертності також визначався в основному інфекційними хворобами та іншими гострими, породженими зовнішніми умовами захворюваннями та нещасними випадками. Більше половини дітей помирало, не доживши до дорослого віку.

Традиційний тип смертності в Західній Європі існував до середини XVIII ст. Саме тоді в передових країнах Європи почалось інтенсивне зниження смертності. Перш за все значно скоротились екстраординарні підвищення смертності. Розвиток виробництва призвів до створення товарних запасів зерна, а розвиток мережі доріг і водного транспорту – до можливості доставки продовольства на великі відстані, в результаті неврожай перестав бути безумовною причиною голоду.

Ослабла загроза епідемії. Завдяки розвитку медичної науки населення освоїло елементарні гігієнічні, карантинні заходи. Існує й гіпотеза, що активне сільськогосподарське освоєння вільних земель привело до скорочення чисельності гризунів – основних носіїв чуми. Пізніше з'явилися профілактичні щеплення.

І нарешті, розвиток держави та державного апарату привів до обмеження насильницької смертності у мирний час.

Одночасно з появою у суспільства можливості хоч трохи протистояти смерті формується нове ставлення людей до цієї проблеми, яке поступово змінює попереднє пасивне прийняття неминучості смерті. З розвитком капіталістичних суспільних відносин на особу лягає все більша відповідальність за власну долю, в тому числі за власне життя і здоров'я.

В умовах промислової революції зростання рівня життя, підвищення рівня освіти та гігієнічної культури населення визначили наступний крок зниження смертності. Істотно знижується і навіть ліквідується смертність від основних інфекційних захворювань (насамперед – дитячих інфекцій, шлунково-кишкових інфекцій, туберкульозу), захворювань органів дихання (грип, бронхіт, пневмонія) та деяких інших, чому сприяло відкриття та широке впровадження правил профілактики хвороб. Поширення гігієнічно раціональних норм догляду за дітьми та прогрес системи пологодомічних заходів привели до значного зниження материнської та дитячої смертності.

Правила антисептики, що ґрунтуються на відкриттях Пастера (60-ті рр. XIX ст), і знеболювання при хірургічних операціях зробили хірургію реальним способом запобігання смерті при багатьох захворюваннях внутрішніх органів та травмах.

Відкриття сульфаніламідів та антибіотиків у XX столітті завершило боротьбу з інфекційними захворюваннями, бронхітом та пневмонією, сепсисом у новонароджених та післяопераційним сепсисом. В економічно розвинених

країнах це відбулося одразу після другої світової війни, а потім успіхи в боротьбі з хворобами, викликаними зовнішніми причинами, поступово поширилися у всьому світі.

Прогрес в боротьбі зі смертністю був результатом зростання економічного потенціалу суспільства на основі індустріалізації. Однак економічний прогрес впливає на рівень смертності не лише позитивно. Промислова революція веде до забруднення довкілля та зростання стресових навантажень. Спостерігається зростання смертності від хвороб системи кровообігу та новоутворень в більш молодому віці, зростає смертність від нещасних випадків. Суспільство стикається з необхідністю подолання негативних наслідків економічного зростання. Уповільнення темпів зниження смертності дорослих та навіть її зростання в економічно розвинутих країнах спостерігалось в 50-60-х роках.

В розвинутих країнах тривожні зміни в смертності викликали адекватну суспільну реакцію – вимоги посилити охорону довкілля, захист від нещасних випадків, посилити індивідуальну профілактику хвороб та пропаганду здорового способу життя. Позитивний ефект відповідних заходів дався взнаки вже в середині 70-х років, коли відновилося стійке зниження рівня смертності.

Нині боротьба зі смертністю все більше пов'язана з успіхами медицини та діяльністю вискоєфективної та розвинутої системи охорони здоров'я. На основі дозованих фізичних навантажень, раціонального харчування та здорового способу життя взагалі у поєднанні з медикаментозним лікуванням суттєво знижується смертність осіб похилого віку. Неймовірні раніше успіхи досягаються у лікуванні вроджених захворювань, починається масове виходжування дітей, що народились при малих строках вагітності.

На межі тисячоліть в економічно розвинутих країнах очікувана тривалість життя для чоловіків та жінок сумарно перевищує бар'єр 77 років; з 1000 новонароджених на першому році життя помирає не більше 8 дітей. На початку XX століття рівень дитячої смертності був приблизно в десять разів більшим, в 70-ті рр. показник 12 померлих на 1000 новонароджених видавався біологічним мінімумом.

Зниження смертності відкриває можливості накопичення знань як на основі довшого особистого життєвого досвіду, так і в ході взаємодії поколінь. Надійнішою стає передача культурних цінностей від покоління до покоління, прискорюється розвиток науки. І нині здоров'я – найважливіша передумова отримання освіти в молодості та подальшого її вдосконалення.

Очевидний зв'язок здоров'я зі здатністю до ефективної праці і підвищення особистого та суспільного добробуту. Низький рівень здоров'я населення перешкоджає розвитку економіки країни.

Висока смертність – одна з основних причин відсутності права вибору в традиційних суспільствах. За низької тривалості життя апріорна заданість соціальних ролей – умова виживання соціуму, оскільки немає резерву часу для експериментів. Довге та здорове життя – умова не лише права вибору, але і

можливості його реалізації, реалізації людини як індивіда та члена суспільства. Зниження смертності та зростання продуктивності – два фактори, без яких свобода вибору неможлива.

За низької тривалості життя і високої смертності дітей для підтримання існування людського співтовариства кожна жінка має народжувати багато дітей. Зрозуміло, що за цих умов неможлива реальна рівність статей, оскільки жінки змушені постійно народжувати для збереження популяції.

Серед прав людини найважливішим є право на життя, без якого не мають сенсу всі інші права і свободи. Фізичне та психічне здоров'я є необхідними передумовами його реалізації. Люди дорожать життям, оскільки воно скінченне. Однак нездоров'я часто перетворює життя людини на важкий тягар, призводить до добровільної відмови від свого головного права.

Індекс людського розвитку містить одну складову, що характеризує рівень здоров'я та довголіття. Ця складова пов'язана з показником середньої очікуваної тривалості життя при народженні. Демографічний термін „середня тривалість життя” для деякої сукупності народжених означає, скільки років вони в середньому прожили від народження до смерті. Виміряти середню тривалість життя можна тільки тоді, коли всі члени сукупності вже померли, тобто через багато років після моменту народження (у наш час – більше 100 років). Зрозуміло, що цінність такого показника для оцінки людського розвитку сьогодні невелика.

Тому в роботах з людського розвитку та статистичних публікаціях взагалі використовується складніший вимірник: середня очікувана тривалість життя при народженні. Цей показник розраховується як кількість років, яку в середньому належить прожити даному поколінню народжених, якщо протягом всього їх життя при переході з одного віку до іншого рівень смертності між ними буде дорівнювати сучасному рівню смертності населення в окремих вікових групах. Це, по суті, є не більш ніж інтегральна характеристика рівня (інтенсивності) смертності даного календарного періоду, виражена в роках. Вона досить слабо пов'язана з реальною тривалістю життя поколінь, що живуть в даний час, але досить добре відображає ситуацію зі смертністю населення у даному році.

Рівень смертності в кожному віці вимірюється за допомогою вікових коефіцієнтів смертності, які розраховують для одного календарного року чи декількох послідовних років, для однорічних чи п'ятирічних вікових груп населення. За наявності даних можуть бути розраховані вікові коефіцієнти смертності, коефіцієнт смертності окремо для чоловіків та жінок, для осіб з даним рівнем освіти, даної національності чи даної професії. Також здійснюється розрахунок коефіцієнтів смертності від окремих причин смерті (хвороб чи нещасних випадків), коефіцієнти захворюваності тощо.

При розрахунку за 1 календарний рік коефіцієнт – це відношення числа подій (в даному разі – смертей) протягом року до середньої чисельності сукупності, з якою ці події могли б відбутися. В соціальній гігієні

використовують термін „населення під ризиком”. Правильне визначення „населення під ризиком” є важливою умовою розрахунку, оскільки протягом періоду його чисельність змінюється в результаті зміни вікового складу, а також внаслідок смерті та інших подій. Наприклад при розрахунку, вікового коефіцієнта смертності населення країни за певний рік ми повинні врахувати міграцію населення за цей рік.

Подібний розрахунок без врахування віку дає загальний коефіцієнт смертності (смертності від деякої причини, захворюваності тощо). Загальний коефіцієнт смертності мало придатний для серйозного аналізу, оскільки суттєво залежить від вікового складу населення – чим більше в населенні осіб похилого віку, тим, за інших рівних умов, загальний коефіцієнт смертності вищий. Тому загальними коефіцієнтами користуються лише за відсутності будь-якої іншої інформації. Демографи прагнуть отримати більш компактні синтетичні характеристики смертності. Існує два підходи до отримання агрегованих характеристик: шляхом розрахунку стандартизованих коефіцієнтів смертності та з використанням таблиць смертності.

5.2. Освіта як передумова та результат людського розвитку

Освіта та професійна підготовка є фундаментом людського розвитку та прогресу суспільства. Вони також виступають гарантом індивідуального розвитку, плекають інтелектуальний, духовний та виробничий потенціал суспільства. Розвиток держави, структурні перетворення на мікро- і макроекономічному рівні повинні гармонічно поєднуватися з реформою освіти та професійної підготовки для того, щоб задовольнити потреби і прагнення людей, особливо молоді, встановити нову систему цінностей, відповідати запитам людства щодо змін у сфері роботи як в громадському, так і у приватному секторах. Надважливе значення освіти та професійної підготовки у розвитку людських ресурсів, визнання їх високими цінностями людини та суспільства обумовило прийняття Міжнародною організацією праці у 1975 році Конвенції про розвиток людських ресурсів.

Формування ринкових відносин, становлення в Україні демократичної держави зумовлюють зміну цільових настанов освіти та професійної підготовки як соціальної системи: не забезпечення потреб держави у спеціалістах різних професій і рівнів кваліфікації, а задоволення різноманітних освітніх потреб особистості заради її розвитку і самореалізації, а також для забезпечення її конкурентоспроможності на ринку праці.

Освіта сьогодні розглядається як одна з основних цінностей, без яких неможливий подальший розвиток суспільства. Освіта – це цілеспрямований процес набуття, розширення і оновлення знань, виховання і навчання в інтересах людини, суспільства, держави, що супроводжується констатацією досягнення громадянином встановлених державою освітніх рівнів.

Згідно із Законом України “Про освіту” метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвитку її

талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, забезпечення економіки кваліфікованими працівниками. Основними принципами освіти в Україні є: доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою; рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку; гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей; органічний зв'язок зі світовою та національною історією, культурою, традиціями; незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій; науковий, світський характер освіти; інтеграція з наукою і виробництвом; взаємозв'язок з освітою інших країн; гнучкість і прогностичність системи освіти; єдність і наступність системи освіти; безперервність і різноманітність освіти; поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті.

Професійна підготовка – це цілеспрямований процес навчання реальних та потенційних працівників професійним знанням та вмінням з метою набуття навичок, необхідних для виконання певних видів робіт, через різні форми одержання професійної освіти, включаючи як заклади професійної освіти різних рівнів, так і професійне навчання на виробництві.

Освіта та професійна підготовка являє собою багатофункціональну систему зі складною структурою. Вплив цієї системи на життя суспільства доволі широкий – в дошкільних закладах і загальноосвітній школі починається процес формування особи, індивідуальної і суспільної свідомості людей, що продовжується і в системі професійної підготовки. В наш час зростає роль системи освіти як інституту духовного виховання особи, збагачення її людського капіталу, покращання її якостей як суб'єкту суспільних відносин. Ця діяльність освітніх закладів, виступаючи свого роду реалізацією потреби держави і громадян у освітніх послугах, потребує особливої підтримки держави.

Система освіти та професійної підготовки як інститут духовного виробництва, професійного та інтелектуального розвитку особи, нарощення її творчого потенціалу повинна формувати таку сукупність знань і навичок членів суспільства, які могли б забезпечити можливість їх доцільної діяльності в системі суспільного поділу праці. Система освіти та професійної підготовки складається із закладів загальної та професійної освіти, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти, служб розвитку персоналу підприємств, а також системи послідовних освітніх програм і державних освітніх стандартів різних рівнів і спрямованості. Структура освіти та професійної підготовки включає: дошкільну освіту; загальну середню освіту; позашкільну освіту; професійну підготовку на

виробництві; професійно-технічну освіту; вищу освіту; післядипломну освіту; аспірантуру; докторантуру; самоосвіту.

З позицій формування і розвитку здібностей людини безперервний для суспільства в цілому процес освіти та професійної підготовки для окремого його члена є дискретним, таким, що складається з послідовних етапів, які характеризуються самостійними, але взаємопов'язаними цілями і засобами їх досягнення.

Перший етап – формування у кожного члена суспільства системи загальноосвітніх знань, трудових умінь, прийомів творчої діяльності. На цьому етапі даються фундаментальні, найстабільніші знання. Завдання цього етапу вирішуються в процесі загальної середньої освіти.

Другий етап – формування у кожного члена суспільства системи професійних знань і вмінь, досвіду творчої діяльності, тобто здобуття спеціальних, конкретних знань. Завдання цього етапу вирішуються в процесі первинної професійної освіти або професійної підготовки на виробництві.

Третій етап – періодичне оновлення, поглиблення, розширення загальних і професійно значимих знань, умінь, навичок, що забезпечують підвищення ефективності праці згідно вимог ринкових відносин і змінної техніки, технології та організації виробництва. В сучасних умовах значення цього етапу дедалі зростає. Завдання цього етапу вирішуються в процесі підвищення кваліфікації, перепідготовки (як на виробництві, так і у закладах післядипломної освіти), а також в процесі додаткової освіти та самоосвіти.

Четвертий етап є дещо умовним, оскільки його завдання вирішуються паралельно з завданнями трьох попередніх етапів. Мета ж даного етапу полягає у формуванні у членів суспільства знань і вмінь, не пов'язаних з професійною діяльністю (майбутньою чи реальною), а таких, що забезпечують задоволення різноманітних інтелектуальних, громадянських і соціальних потреб людини, всебічний розвиток її особи, самореалізацію в інших сферах життя (сімейній, культурній, суспільній, політичній тощо). Завдання цього етапу частково вирішуються в процесі всіх названих раніше форм освіти, але спеціально – в процесі відповідних програм додаткової освіти та самоосвіти.

Вказаним вище етапам в наш час відповідає реалізація освітніх програм, які поділяються на: а) загальноосвітні – основні і додаткові; б) професійні (спеціальні) – основні і додаткові.

Мета загальноосвітніх програм – надання загальних знань і навичок, формування загальної культури особи, її адаптація до життя в суспільстві, створення основи для свідомого вибору і освоєння професійних освітніх програм. Професійні програми мають на меті надання спеціальних знань, потрібних для трудової діяльності за певною професією, підготовку спеціалістів відповідної кваліфікації, послідовне підвищення їх професійного і загальноосвітнього рівня.

У зв'язку з наявністю відповідних освітніх програм в Україні виділяються такі освітні рівні:

дошкільна освіта;
повна загальна середня освіта;
професійна (професійно-технічна) освіта;
фахова передвища освіта;
вища освіта.

В системі професійно-технічної та вищої освіти підготовка кваліфікованих робітників та фахівців з вищою освітою здійснюється за освітньо-кваліфікаційними рівнями (ступеневою освітою) згідно з відповідними освітньо-професійними програмами. Освітньо-професійні програми підготовки кваліфікованих робітників та фахівців з вищою освітою відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів – це державні документи, які визначають зміст та нормативний термін навчання і передбачають відповідні форми контролю та державної атестації. В Україні встановлені такі освітньо-кваліфікаційні рівні:

кваліфікований робітник;
молодший спеціаліст;
бакалавр;
магістр.

Слід зазначити, що за останні роки система освіти та професійної підготовки України набула складнішої структури порівняно з радянськими часами. Зміни відбулися в напрямку наближення структури освітніх і освітньо-кваліфікаційних рівнів до світових стандартів, проте поки що маємо фактично композицію з колишньої радянської і західної структури освіти. На практиці базова вища освіта фактично охоплює підготовку за освітньо-кваліфікаційними рівнями молодшого спеціаліста та бакалавра, а повна вища освіта – за рівнями спеціаліста та магістра.

Нова структура освіти та професійної підготовки в Україні поки що не набула тієї чіткості, яку вона мала раніше. Наприклад, освітньо-кваліфікаційний рівень “молодший спеціаліст” розглядається водночас і як вищий ступінь професійно-технічної освіти, і як перший ступінь вищої освіти. Рівні вищої освіти до останнього часу не мають чіткої законодавчої і наукової визначеності, у зв’язку з чим неоднозначно вирішуються питання застосування в економіці спеціалістів різних рівнів підготовки, що далеко не завжди сприяє економічній ефективності. Немає однозначності також і у назві категорій персоналу залежно від освітньо-кваліфікаційного рівня працівників. Освітньо-кваліфікаційний рівень магістра в Україні не має чіткого статусу, наближаючись швидше до спеціаліста, ніж до кандидата наук, хоча в світовій практиці це вже науковий рівень. Хоча слід визнати, що подібна неузгодженість, зрештою, звичайна для періоду становлення нової соціально-економічної системи, однак це не применшує значення завдання її ефективного подолання.

5.3. Інтелектуальний потенціал суспільства

У сучасній суспільній практиці та гуманітарній науці дедалі ширше використовують категорію “інтелектуальний потенціал суспільства” як складову людського потенціалу. Однією з найскладніших проблем ринкової трансформації економіки України є ефективне використання та подальший розвиток інтелектуального потенціалу суспільства. Перехід від командно-адміністративної до ринкової системи супроводжувався скороченням обсягів фінансування установ освіти і науки, зменшенням частки продуктів інтелектуальної праці у структурі національного виробництва, еміграцією науково-технічних працівників та іншими негативними тенденціями. Все це різко ускладнило процеси формування та використання інтелектуального потенціалу суспільства, стало причинами спаду у сфері інтелектуальної діяльності, а, відповідно, і у економічному та соціальному розвитку України.

Матеріальне багатство, яке віками було панівною формою багатства, на вищому ступені цивілізації поступається перед цінністю людської особистості. Саме вона стає головною, домінуючою формою суспільного багатства. Адже панування сфери послуг (інформація, наука, освіта, культура тощо) в постіндустріальному суспільстві означає всебічне задоволення потреб людини, розвиток її розумових і фізичних здібностей, зростання інтелектуального потенціалу, багатства людини як особистості. У новому суспільстві матеріальне виробництво досягає такого рівня розвитку, що достатньо забезпечує матеріальні потреби людини і суспільства, до того ж ці потреби порівняно обмежені. Інша справа - соціокультурні і духовні потреби. Меж їх споживання немає, як немає меж розвитку людини і її здібностей. Тому розвиток інформації, науки, освіти, культури людської особистості, її соціокультурних і духовних потреб визначає нарощування інтелектуального потенціалу суспільства, який у свою чергу визначає розвиток економіки і суспільства.

На макроекономічному рівні розглядаються два взаємопов'язані та взаємообумовлені поняття – гуманітарного та інтелектуального потенціалу нації. Гуманітарний потенціал нації визначається рівнем її фізичного та психічного здоров'я, соціального благополуччя, моральності, духовності, інтелектуального розвитку, психологічної цілісності, гуманітарної активності (активності у прояві перелічених вище ознак). Інтелектуальний потенціал країни включає знання і творчі здібності населення, систему освіти, комп'ютерне забезпечення, системи зв'язку, бази даних (бібліотеки та електронні системи), систему науки, інтелектуальну власність (патенти, ліцензії, ноу-хау) і т. ін. Інтелектуальний потенціал, що активно використовується у процесах економічного розвитку, постає в якості інтелектуального капіталу.

Тобто інтелектуальний потенціал суспільства проявляється через сукупність творчих здібностей людей та їх освітньо-кваліфікаційного рівня, які дають змогу, використовуючи уречевлені (матеріалізовані) інтелектуальні

засоби, засвоювати набуті та творити нові знання для ефективного соціально-економічного розвитку країни.

Формування інтелектуального потенціалу суспільства залежить від трьох груп чинників: природних, економічних та інституційних (рис. 5.1.). До першої групи відносяться творчі здібності людей, здоров'я населення, демографічна ситуація в країні та стан навколишнього середовища. Формування інтелектуального потенціалу відбувається також під впливом економічних чинників, які, можна поділити на макроекономічні (державна демографічна політика, політика зайнятості, стан трудового потенціалу, фінансування освіти й науки, розмір національного доходу на душу населення, система соціального захисту тощо) та мезо-(мікро)економічні (механізм ціноутворення на ринку інтелектуальних продуктів, інноваційна та амортизаційна політика підприємств, система оплати праці у сфері інтелектуальної діяльності та ін.). До інституційних чинників формування інтелектуального потенціалу суспільства відносять систему законодавчого регулювання інтелектуальної діяльності та механізм захисту об'єктів інтелектуальної власності.

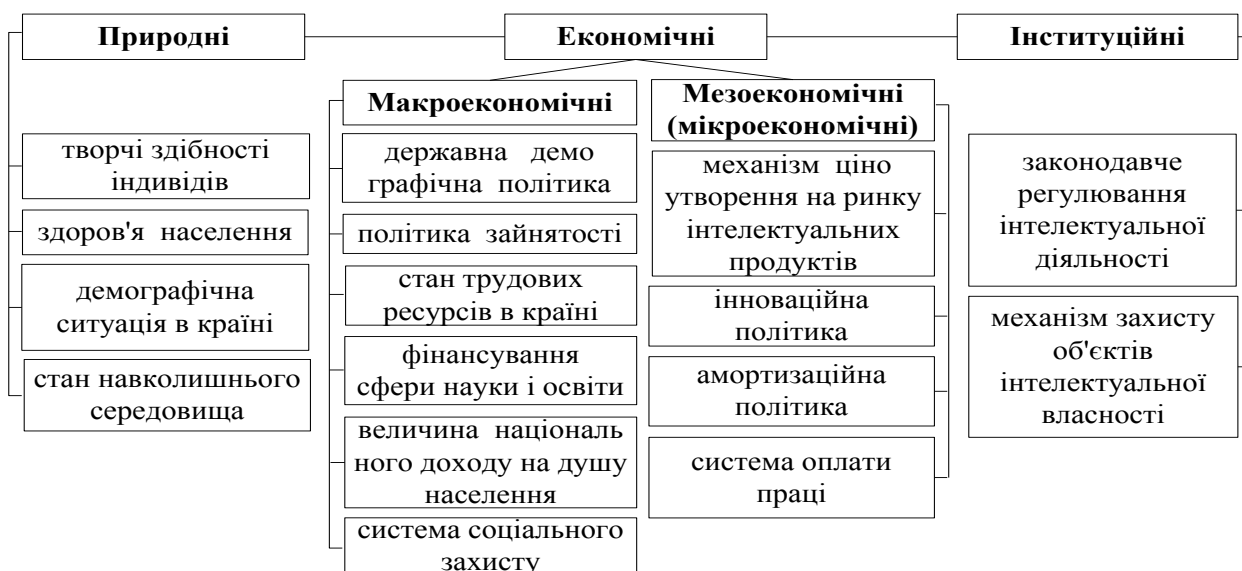

Рис. 5.1. Чинники формування інтелектуального потенціалу суспільства

У структурі інтелектуального потенціалу суспільства виокремлюють уречевлені (об'єкти інтелектуальної власності, інформаційні та комунікаційні технології) та неуречевлені складові (знання, гностичні й творчі здібності людей). Саме неуречевлені складові є чинниками нагромадження людського капіталу, економічного зростання, людського розвитку та переходу від індустріального до постіндустріального суспільства. Водночас в умовах постіндустріального суспільства зростає роль уречевлених складових інтелектуального потенціалу, які виступають у формі об'єктів інтелектуальної власності (літературні, художні твори, наукові праці, винаходи, патенти, промислові зразки, товарні знаки, фірмові найменування та комерційні позначення, а також всі інші права, які належать до інтелектуальної діяльності);

інформаційних та комунікаційних технологій (комп'ютерні апаратні засоби, засоби передачі даних, програмні продукти).

Кількісно інтелектуальний потенціал країни непрямо відображається за допомогою таких макроекономічних показників як частка ВВП, яка виробляється у наукомістких галузях економіки, кількість зареєстрованих відкриттів і патентів, обсяги виконаних досліджень і розробок з пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, науково-технічний рівень інноваційної продукції та ін.

Формування, накопичення інтелектуального потенціалу – дуже важливий, та все ж односторонній фактор суспільно-економічного прогресу. Важливим також є створення умов та механізмів для ефективного перетворення інтелектуального потенціалу суспільства на інтелектуальний капітал, тобто активне використання науки, освіти, творчих здібностей людей у процесі економічного розвитку.

5.4. Культура як передумова розвитку людського потенціалу

Включення питань культури у сферу теоретичних і практичних проблем людського розвитку відкриває широкі можливості для побудови більш спокійного, затишного для людини, процвітаючого світу. Культурна свобода є життєво важливою складовою людського розвитку, оскільки для повноцінного життя людині абсолютно необхідно визначити свою ідентичність, тобто відповісти на питання “Хто я є?” – і не втратити при цьому повагу інших людей, а також не позбавити себе вибору у інших важливих аспектах реалізації. Люди потребують культурної свободи, щоб відкрито сповідати свою релігію, розмовляти і вчитися рідною мовою, пишатися своєю етнічною чи релігійною спадщиною без побоювання бути незрозумілим, висміяним чи покараним з боку інших людей або позбавленим можливостей, доступних іншим людям. Людям потрібна така свобода участі в суспільному житті, заради якої їм не потрібно було б відмовлятися від притаманних їм культурних зв'язків. Ця ідея стала основою у Доповіді ПРООН про розвиток людини 2004 року “Культурна свобода в сучасному багатоманітному світі”.

Культура відіграє велику роль у формуванні цілісності суспільства, його якісної визначеності, умов для розвитку людини. Слово „культура” – латинського походження і спочатку означало обробку землі, в подальшому ж ним стали позначати все створене людиною, а під культурою розуміти все, що відрізняє людину від природи. В цьому значенні розвиток людства означає розвиток його культури.

Поняття „культура” служить якісною характеристикою суспільства, виражає міру його прогресу, рівень та міру досягнутого в плані панування над силами природи та своїми власними соціальними зв'язками і відносинами. Культура – це спосіб, метод ціннісного опанування дійсності; це вміння і навички застосування знань, норм тощо; це те, що втілюється в практичну діяльність, в стійкі і повторювані зразки і моделі дійсності. Культура є

невід'ємною частиною людського життя, в якій відображаються всі сторони розвитку суспільства.

Культура виконує цілий ряд функцій, невіддільних від процесу людського розвитку. Перш за все, вона виступає як засіб зберігання і розповсюдження людського досвіду (функція соціальної пам'яті). Разом з тим вона поєднує духовні багатства, нагромаджені людством у минулому і духовні цінності сучасного суспільства. Саме тому культура виконує освітню, виховну, комунікативну і регулятивну функції. Будучи засобом соціального впливу, культура забезпечує освоєння і перетворення світу, тобто виконує функцію інтеграції та диференціації суспільства.

Продуктивна функція культури реалізується через її співучасть в людському розвитку, вона є необхідним чинником розвитку. Суспільство, в якому не склалася могутня і дієва культура, не здатне здійснювати планомірний розвиток. Адже необхідною компонентою здатності людства до перетворення власних умов існування є культурна модель майбутнього, тобто культура тут діє як ресурс розвитку, вона відтворює і формує творчий потенціал людства. Особливу роль відіграють такі чинники розвитку культури, як рівень розвитку освіти, науки і технології. Культура визначає рівень усвідомлення людством умов, можливостей і перспектив свого існування.

Кожна спільнота створює свою субкультуру, що, не заперечуючи загальнолюдської культури, у той же час має свої специфічні відмінності, пов'язані з особливостями життєдіяльності тих чи інших спільнот. Термін національна культура застосовується для визначення цінностей, переконань, норм поведінки і традицій, що характеризують людське суспільство в окремій країні. Конфесійна культура формується на основі спільності віросповідання, належності до тієї чи іншої церкви. Професійна культура формується на основі спільних цінностей, норм, зразків поведінки, що дотримуються певною професійною групою. Її поділяють люди, що належать до тієї чи іншої професії, на неї впливають рівень їх професійної освіти, підготовки, і зазвичай її характеристики мало залежать від організаційних та національних кордонів.

Організаційна культура є оригінальною сукупністю цінностей, відносин, норм, звичок, форм поведінки й ритуалів, які взяті разом, є характерними тільки для окремої організації. Багато управлінців добре усвідомлюють роль організаційної культури і розглядають її як могутній стратегічний інструмент, що дозволяє орієнтувати всі підрозділи і окремих осіб на спільні цілі, мобілізувати ініціативу співробітників, забезпечувати відданість фірмі і полегшувати спілкування. Крім того, менеджери високого професійного рівня намагаються створити власну субкультуру для того, щоб всі працівники розуміли і підтримували її.

Культура ніколи не залишається сталою: вона виникає, розвивається, деградує, поширюється з однієї країни до іншої, передається від одного покоління до іншого. Проблема розвитку культур полягає у пристосованості різних традиційних соціальних інститутів до нововведень. Ця проблема

аналізується в термінах „культурне відставання” або „культурний розрив” в розвитку між соціокультурними підсистемами.

В концепції культурного відставання О.Огберна відзначається, що культурні елементи зберігаються, в основному, завдяки двом причинам: вони можуть мати практичну корисність або задовольняти психічні потреби. Процесам змін можуть перешкоджати законні інтереси, на основі яких певні соціальні групи намагаються будь-якою ціною зберегти статус-кво, або традиційна ворожість людей до нових, незвичних форм культури. Допитливість, занепокоєння, страждання і честолюбство – ось деякі із психологічних рис, що сприяють змінам.

Огберн також стверджував, що нагромадження нових елементів культури здійснюється в постійно зростаючому темпі, різні сфери сучасної культури розвиваються з неоднаковою швидкістю. А оскільки існує кореляція і взаємозалежність частин, швидкі зміни однієї галузі культури вимагають пристосованості інших. Зокрема, матеріальна культура розвивається відносно швидко, а адаптивна – повільніше, звідси впливає значне культурне відставання в духовній сфері життя. Тобто культурні відставання мають місце через ймовірну нездатність адаптивної культури розвиватись у відповідності з розвитком матеріальної, особливо в сучасних суспільствах.

Згідно ж концепції А.П.Сорокіна, культурні відставання виникають внаслідок недостатнього розвитку матеріальної культури, що гальмує розвиток наукової, освітньої, етичної та інших систем, тобто духовної культури. Тобто в різних теоріях висловлюються іноді суперечливі точки зору на проблему культурного відставання, однак всі вчені пов'язують воедино матеріальну і духовну культури, як взаємодіючі підсистеми культурного процесу. Разом з тим не можна не погодитись з ідеєю А.П.Сорокіна, що економічний фактор здійснює суттєвий вплив на можливості суспільства розвивати духовну культуру: науку, мистецтво, освіту, виховання тощо.

Таким чином, рівень матеріальної та духовної культури на кожному етапі історичного розвитку суспільства залежить від рівня розвитку його продуктивних сил, а її зміст і властивості відображають головні риси існування даного суспільства. В свою чергу, культура впливає на розвиток продуктивних сил і характер суспільного життя його громадян.

ЮНЕСКО як міжнародний інтелектуальний форум займається розробкою теоретичних моделей досягнення сталого людського розвитку, визначає роль і місце освіти, науки і культури в цьому процесі. Так, зазначається, що культура містить у собі спадщину цінностей, знань і навичок, що складають основу самобутності, і є втіленням творчої уяви й енергії народу, що дозволяють збагачувати цю самобутність, і надати їй нові риси за допомогою взаємодії з культурою інших народів в інтересах зміцнення миру і людського розвитку. Всесвітня комісія з культури і розвитку у своїй доповіді „Наша творча розмаїтість” і Міжурядова конференція з політики в сфері культури в інтересах розвитку (Стокгольм, 1998 р.) у своїх висновках

підкреслили, що культура у всій її різноманітності повинна відігравати важливу роль як фактор глобального розвитку і співіснування. Серед великих подальших досягнень можна назвати створення мережі й організацію засідань круглого столу міністрів культури та прийняття Загальної декларації ЮНЕСКО про культурну різноманітність (31 сесія Генеральної конференції, 2001 р.), що включає комплексний план дій на перспективу.

Рівень культурного розвитку суспільства характеризується через дослідження показників чисельності працівників культури (наявний потенціал), інвестицій в культуру, кількості засобів масової інформації (перспективи) та числа відвідування населенням закладів культури і мистецтв (потреби і можливості).

Для людського розвитку потрібне не лише здоров'я, освіта, гідний рівень життя і політична свобода. Необхідне також визнання державою культурної самобутності народів і сприятливі умови для її існування. Люди повинні мати свободу виразу своєї ідентичності, не наражаючись на дискримінацію в інших сферах життя (наприклад, у виборі місця проживання, отриманні освіти, роботи, медичних послуг). Культурна свобода – одне з основоположних прав людини і важлива складова людського розвитку загалом. Отже, вона заслуговує на увагу та турботу з боку держави.

На сьогодні постає питання про пошук індикаторів культури як невід'ємної частини людського розвитку, які б могли відобразити весь комплекс чинників культури, та кількісно їх виразити. Вони мають забезпечувати реальну і об'єктивну інформацію щодо розвитку культури, культурної свободи як складової частини, одного з основних факторів та результату людського розвитку і бути досить зручними для міжнародних обчислень.

5.5. Особливості трансформації людського потенціалу в людський капітал

Розвиток людського потенціалу розглядається нами як основна мета та критерій суспільного прогресу, а економічне зростання – як потенційно дуже важливий його інструмент. Водночас досягнення в людському розвитку суттєво і активно впливають на економічне зростання. Таким чином, існують два напрями прогресу суспільства: від економічного зростання до людського розвитку (ресурси з національного багатства зосереджені на засобах впливу на людський розвиток) та від людського розвитку до економічного зростання (будучи кінцевою метою діяльності, людський розвиток сприяє збільшенню національного багатства, є найважливішим фактором подальшого економічного зростання).

Економічне зростання – це збільшення масштабів сукупного виробництва і споживання в країні, яке характеризується передусім такими макроекономічними показниками як валовий національний продукт (ВНП), валовий внутрішній

продукт (ВВП), національний дохід (НД). Економічне зростання вимірюється темпами росту або приросту цих показників за певний період.

Економічне зростання відкриває широкі можливості для розвитку людського потенціалу і розширення для людини спектра вибору. Але для того, щоб цей потенціал міг бути реалізований, необхідно забезпечити неухильне розширення можливостей людей, більш справедливий розподіл цих можливостей між усіма членами суспільства. У той же час без економічного зростання спроби домогтися справедливого розподілу можливостей людського розвитку можуть привести до сукупного нульового результату, коли розширення можливостей для одних груп людей буде досягатися за рахунок їхнього скорочення для інших груп, що рівнозначно перерозподілу бідності.

Можливості, які відіграють вирішальну роль у житті людини, можна поділити на чотири великі групи: економічні, соціальні, культурні та політичні. Однак між ними існує тісний взаємозв'язок, і розширення можливостей, що відносяться до однієї групи, часто сприяє розширенню можливостей, що відносяться до інших груп.

Практична реалізація цілей розвитку людського потенціалу в Україні та його трансформація в людський капітал, вплив останнього на економічний і соціальний розвиток залежить від сукупності взаємопов'язаних чинників, а саме:

1) попиту на робочу силу певних професій і кваліфікації (у тому числі науково-технічний персонал) всередині країни, зумовленого у свою чергу структурою приватного споживання, державного та інвестиційного попиту, а також місцем країни на світовому ринку високо-, середньо- та низькотехнологічної продукції;

2) збалансованості пропозиції та попиту на ринку праці в певні періоди або зменшення диспропорцій, що утворилися внаслідок зміни темпів чи моделі розвитку (як це сталося в Україні), узгодженості політики підготовки кадрів із стратегією розвитку, оскільки ринок праці дає тільки коротко-, в кращому разі середньострокові орієнтири (тому існують проблеми працевлаштування випускників вузів, спостерігається "перевиробництво" спеціалістів за певними "популярними" професіями);

3) державної політики щодо розвитку людського потенціалу та його використання. Зазвичай країни із соціально орієнтованою економікою або ті, що намагаються скоротити своє відставання від лідерів, проводять політику випереджаючого розвитку людського потенціалу (порівняно з ВВП на душу населення).

4) наявності передусім вітчизняного капіталу для здійснення певних структурних змін і досягнення стратегічних цілей;

5) типу поведінки інвесторів та власників великих корпорацій, їх налаштованості:

- на інноваційний чи переважно екстенсивний або низькотехнологічний розвиток;

- на отримання прибутку чи ренти, що виявляється в інвестуванні ресурсів у отримання монопольних переваг (шляхом лобіювання інтересів або звичайного підкупу) на шкоду добробуту суспільства;
- на роботу в даній країні чи на вивіз капіталу;
- на розвиток людського потенціалу забезпечення бізнесу та ін.

Проблема трансформації людського потенціалу в людський капітал в Україні тісно пов'язана з можливостями і темпами формування майбутнього постіндустріального суспільства, яке, з одного боку, створює "попит" на певну якість і структуру робочої сили, з іншого – перетворює людський капітал, нові технології та інформацію на основний ресурс розвитку.

З огляду відмінностей між людським потенціалом України і людським капіталом та вимог до них з позицій постіндустріального розвитку, можна визначити такі основні напрями політики переростання людського потенціалу в капітал. Оскільки людський потенціал – це сукупність знань, умінь, здібностей та мотивацій населення України, а людський капітал – реалізований людський потенціал, результат використання потенціалу для його носіїв, підприємств, економіки і суспільства в цілому, тому основними складовими політики мають бути:

- недопущення подальшого руйнування людського потенціалу України і його приріст як бази формування людського капіталу і основного ресурсу постіндустріального розвитку. Для створення необхідної інформаційно-статистичної бази є сенс доповнити існуючу систему і методологію обчислення показників людського розвитку в Україні показниками використання людського потенціалу;
- формування засобами економічної, структурної і культурної політики мотивації до максимального нарощування та ефективного використання людського потенціалу (тобто перетворення його на капітал) на всіх рівнях – від самих працівників та роботодавців до макрорівня;
- визнання у структурі економіки стратегічного пріоритету постіндустріального сектора, стимулювання попиту з боку інших секторів та зовнішнього світу на його послуги та продукцію, формування внутрішнього ринку інтелектуальної продукції. З метою модернізації української економіки і формування постіндустріального суспільства, необхідно не скорочувати наукомісткі галузі послуг, а надати їм сучасного, конкурентоспроможного характеру (через нові технології, інформатизацію, якість робочої сили). Внутрішній попит на продукцію і послуги постіндустріального характеру в Україні поки що дуже малий і ще тривалий час буде обмеженим. У зв'язку з цим перетворення людського потенціалу, здатного працювати в постіндустріальному секторі, на капітал, гальмуватиметься, а

відплив за кордон найбільш перспективної робочої сили триватиме. Тому важливою складовою політики перетворення людського потенціалу на капітал є прорив на світовий ринок високих технологій;

- забезпечення для всіх членів суспільства можливостей використання свого потенціалу, уникнення різкого, соціально загрозливого розшарування постіндустріального суспільства на домінуючий клас (урядова бюрократія, професійні та академічні експерти, техноструктура), гноблений клас (оператори, технічне обслуговування інформаційного потоку) та особливо відчужений клас (люди фізичної праці, ті, хто не може вписатись у високі технологічні процеси, представники вимираючих професій).

Основним стратегічним завданням на найближчу перспективу є відновлення основних показників людського розвитку шляхом підвищення ефективності зайнятості, зростання трудових доходів (передусім заробітної плати), збільшення витрат на освіту, культуру, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, зниження екологічної небезпеки та ступеня розшарування населення передусім шляхом мотивації до високопродуктивної праці та громадянської відповідальності. Водночас це має розширити соціальну базу реформ та зменшити відтік найбільш перспективної робочої сили за кордон. На наступному етапі суспільством має ставитися мета наближення показників людського розвитку до відповідних показників розвинених країн.

5.6. Зайнятість населення як основна економічного зростання та розвитку людського потенціалу

Можливість займатися продуктивною працею, забезпечення зайнятості – основна сполучна ланка між досягненням економічного зростання і створенням можливостей для розвитку людини. В даному випадку під „зайнятістю” розуміються способи отримання засобів існування, а не лише оплачувана робота. В країнах, що розвиваються, багато людей працює у власних господарствах чи зайняті іншими видами самостійної праці, часто в неформальному секторі. З точки зору створення можливостей для людського розвитку зайнятість важлива як трудова діяльність в широкому сенсі слова.

У законодавстві України зайнятість населення визначається як трудова діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, що не суперечить чинному законодавству і, як правило, приносить заробіток (трудоий дохід). Слід підкреслити, що в цивілізованій країні ця діяльність має відбуватися в безпечних і здорових умовах праці, здійснюватися на підставі законного трудового договору з роботодавцем або бути належним чином оформленою самостійною роботою, приносити трудовий дохід у грошовій або іншій формі вищій за прожитковий мінімум.

Громадянам України, громадянам інших країн та особам без громадянства, що проживають в Україні на законних підставах, належить

виключне право розпоряджатися своїми здібностями та можливостями до продуктивної, творчої праці. Примушення до праці у будь-якій формі забороняється, якщо інше не передбачено законом. Держава заохочує зайнятість, пов'язану із задоволенням суспільних потреб, пропагує повагу до людської праці.

Причини ключового значення проблем зайнятості з погляду концепції людського розвитку можна узагальнити так:

1) трудова діяльність людини дозволяє їй самостійно забезпечити необхідні для гідного існування доходи, які можуть бути спрямовані на індивідуальний людський розвиток, на інвестиції в освіту, зміцнення здоров'я, на підвищення якості життя;

2) трудова, і в цілому економічна діяльність дозволяє кожному реалізувати накопичений людський капітал і створює стимули для одержання освіти й інших приватних інвестицій у людський капітал, у тому числі у людський капітал майбутніх поколінь;

3) нормально й ефективно функціонуючий ринок праці, надаючи більшості працездатних роботу і дохід, дозволяє державі, чії бюджетні можливості завжди обмежені, зосередитися на підтримці і захисті окремих соціально вразливих і непрацездатних категорій громадян і, таким чином, забезпечити більшу рівність можливостей для людського розвитку всіх громадян;

4) високий рівень зайнятості в умовах ефективного виробництва забезпечує не тільки стабільність індивідуальних доходів, але і зростання податкових надходжень до державного бюджету і сукупних доходів суспільства, створюючи можливості для виробництва більшої кількості суспільних благ, що сприяють людському розвитку;

5) трудова діяльність багато в чому визначає процес соціалізації особистості, формує ціннісні установки й орієнтації, перешкоджає формуванню і поширенню девіантної і криміногенної поведінки;

6) високий рівень економічної активності в працездатному віці приводить до того, що виробниче середовище стає навколишнім середовищем багатьох людей протягом тривалого періоду життя, тому умови праці в найширшому розумінні визначають якість трудового життя і, відповідно, умови і стандарти життя людей.

В цілому трудова діяльність, процес зайнятості, ринок праці виступають сполучною ланкою між економічним зростанням та людським розвитком (як це зображено на рис. 5.2). Тому процеси, що відбуваються в трудовій сфері, і параметри, які їх характеризують, необхідно з точки зору людського розвитку розглядати не лише як одну з позицій, що описує життєві стандарти людини, але і як важливий елемент системи, яка забезпечує цей розвиток. Без трудової діяльності для суспільства не може бути людського розвитку, тому що зникають матеріальна основа цього розвитку і стимули, що забезпечують у майбутньому затребуваність результатів цього розвитку.

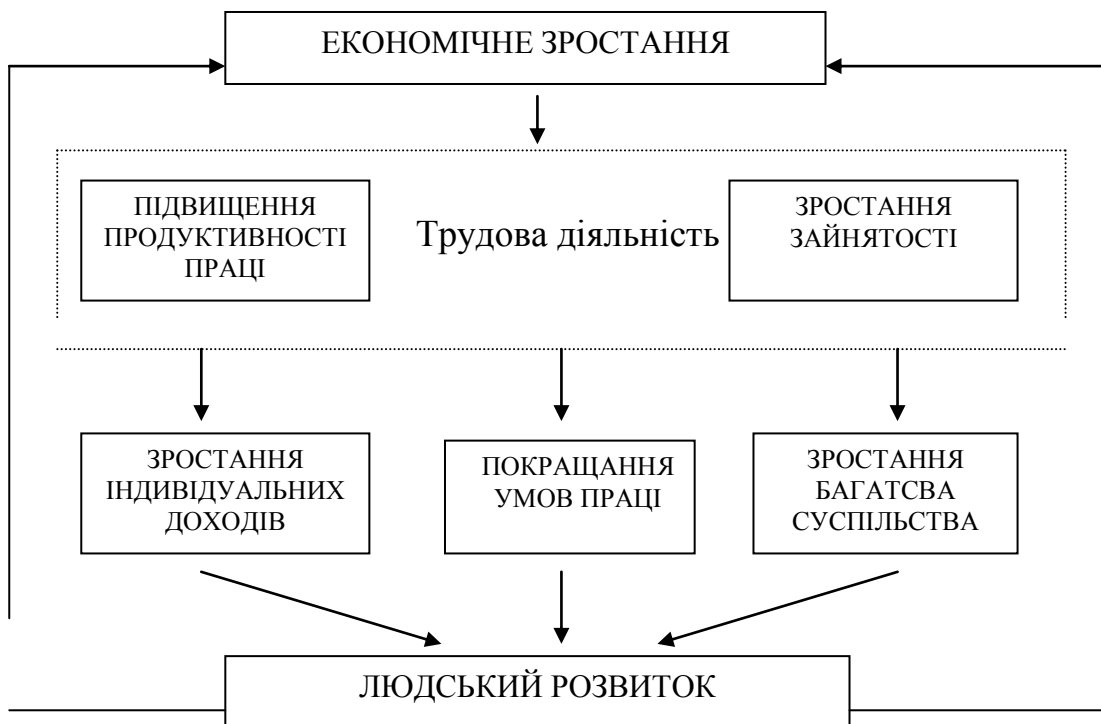

Рис. 5.2. Взаємозв'язок економічного зростання та людського розвитку.

5.7. Економічна нерівність та можливості людського розвитку

За логікою концепції людського розвитку визначальним у співвідношенні між нагромадженням багатства і людським розвитком є не стільки швидкість приросту багатства, скільки те, як воно використовується людьми. Суспільство може витратити доходи на озброєння, а може направляти ресурси на розвиток освіти й охорони здоров'я. Нечисленна група багатих людей може споживати дуже велику частку національного доходу, прирікаючи значну частину населення на бідність. Урівнюючий розподіл ресурсів відкриває доступ до освіти й охорони здоров'я всім членам суспільства. Окрема людина може витратити частину свого доходу на наркотики, а може купити основні продукти харчування. Значення має не сам процес нагромадження багатства, а той вибір, що роблять люди і суспільство.

З погляду завдань людського розвитку розширенню можливостей людей і підвищенню рівня добробуту сприяє не лише зростання рівня доходів, але й справедливий їх розподіл. Рівність і її протилежність – нерівність є складними багатомірними категоріями. Можна говорити про нерівність (і відповідно про рівність) у доходах і в добробуті, одержуваній корисності, політичних правах і свободах, про нерівність перед обличчям смерті і т.ін. Для розуміння всієї системи нерівності в суспільстві необхідно вивчати відмінності між окремими соціальними і демографічними групами населення, між країнами і регіонами цих країн.

Особливе місце серед різних видів нерівності займає економічна нерівність, під якою розуміють відмінності між людьми й окремими групами

людей за розмірами одержуваних ними доходів і накопиченого багатства. Природним продовженням нерівності в доходах є різниця в рівні витрат і споживання різних людей.

Природа економічної нерівності досить різноманітна, але в цілому причини, якими вона викликається, можна розділити на дві групи. Перша група являє собою цілу низку особистісних характеристик людей, що впливають на можливість одержання того чи іншого рівня доходу й особливості споживання людини. Серед них виділяються стать і вік, родинний стан і стадія розвитку сім'ї, специфіка потреб і смаків, здібності і психологічні риси, освітній рівень і т.д. До другої групи причин відносяться особливості механізму розподілу національного доходу і багатства чи пряма дискримінація, що обумовлюють обмеженість доступу до ресурсів значної частини населення. Тому для того, щоб встановити справжню міру й причини економічної нерівності, варто порівняти людей не лише за показниками доходу чи багатства, а й за широким переліком соціальних, демографічних, географічних і інших характеристик.

Економічна нерівність спричиняє нерівний доступ до ресурсів. Цим обумовлюються різні можливості для людського розвитку різних груп населення. Бідність – одна з ключових проблем сучасності – дуже тісно пов'язана з нерівністю в доходах. Більше того, при крайніх ступенях нерівності може скластися така ситуація, що результати економічного зростання будуть споживатися меншою частиною населення, у той час як рівень життя більшої частини буде знижуватися.

У рамках теорії людського розвитку поширена точка зору, що більш рівномірний розподіл багатства й доходів швидше прискорює людський розвиток, ніж сповільнює його. Ця позиція обґрунтовується як емпіричними доказами з досвіду цілого ряду країн (Японія, Тайвань (Китай), Швеція, Коста-Ріка й ін.), так і деякими теоретичними міркуваннями. Зокрема, закон спадної корисності доходу пояснює, чому більш рівномірний розподіл дає більший ефект для людського розвитку. Адже в цьому випадку за інших рівних умов прискорено прогресують бідні групи населення, а віддача від приросту доходу для здоров'я й освіченості у бідних людей вища, ніж у багатих.

Водночас шкідливою і небезпечною є не тільки різка нерівність у доходах, а й абсолютна рівність. Вже саме по собі майнове розшарування суспільства є важливим стимулом для активізації зусиль тих членів суспільства, які прагнуть досягти високого рівня добробуту. В протилежному випадку (якщо прагнення забезпечити повну рівність між усіма членами суспільства переважає) формуються утриманські настрої, знижується мотивація до інтенсивної трудової діяльності і зайнятості взагалі, що в свою чергу призводить до збільшення невиправданих витрат суспільства, тиску на бюджет і провокує загострення суто економічних проблем.

Нерівність розглядається як на рівні громадян окремої країни, так і між країнами світу. Нерівність між окремими країнами (так звана міжнародна нерівність, яка існує переважно між південними та північними країнами),

нерівність між окремими регіонами країни та між окремими групами населення країни певною мірою відображає індекс людського розвитку.

За останні три десятиліття світ зробив значний крок вперед у сфері розвитку людського потенціалу. Дитина, яка народиться сьогодні у будь-якій країні, що розвивається, може прожити на 16 років довше, ніж дитина, що народилась 35 років тому. Щороку протягом останніх двадцяти років завдяки успіху в сфері імунізації вдається врятувати життя більш ніж 3 млн. дітей. На чверть скоротилася кількість дітей, що страждають від голоду. Сукупний показник набору до початкової та середньої школи збільшився вдвічі. Частка сімей, що проживають у сільській місцевості та мають доступ до безпечної води, збільшилася приблизно з 10% до 60%. Прогрес в розвитку людини спостерігався в усіх регіонах світу, особливо помітним він був в країнах Східної та Південно-Східної Азії. Однак існуюча нерівність між людьми і країнами обмежує масштаби досягнутих результатів.

Масштаби нерівності в світі красномовно відображає співвідношення між доходами бідних людей в найбагатших країнах та середньодушовими доходами інших держав. Так, річний дохід людини з найбіднішого прошарку населення США є більшим за середні душові доходи населення більш ніж 120 країн світу, включаючи і більшість пострадянських країн. Рівень доходів бідних у Японії – країні з більш егалітарним (рівномірним) розподілом – відповідає рівню доходів в країнах, що входять до третього десятку за показником ВВП на душу населення (Республіка Корея, Чилі, Греція). Дохід на душу населення найбідніших 20% населення в Японії перевищує у 130 разів аналогічний показник рівня життя в Танзанії.

Звертає на себе увагу величезна концентрація багатства в руках невеликої за чисельністю групи надбагатіїв. Сукупний об'єм багатства 225 найбагатших людей світу перевищує 1 трлн. дол. США, що дорівнює річному об'єму доходів близько 47% населення світу. Капітали 84 найбагатших людей світу перевищують ВВП Китаю.

Нерівність у доходах між країнами призводить до нерівності у споживанні. Багаті країни являють собою суспільства достатку, в той час як на населення бідних країн припадають в основному пов'язані з цим витрати. На промислово розвинені країни, де проживає 15% населення Землі, припадає 76% світового споживання. Сьогодні людина, що народилась у розвиненій країні, споживає товарів і послуг, забруднює довкілля у тому ж обсязі, як 30-50 чоловік із країн, що розвиваються.

Внаслідок нерівномірного розподілу доходів і багатства на фоні існування надзвичайно високого рівня споживання в ряді країн і в деяких прошарках суспільства незадоволеними залишаються базові потреби значної частини населення світу, переважно з країн, що розвиваються. Таким чином, нерівність стримує розвиток людського потенціалу у всьому світі.

Нерівність за доходами та споживанням всередині країн така ж разюча, як і між країнами. Можна виділити ряд форм внутрішньої нерівності: між

жителями міста і села; між жителями окремих регіонів; між чоловіками і жінками; між представниками різних етносів. Крім цього виділяють загальну нерівність у доходах, що вимірюється одним з показників розшарування – співвідношенням доходів 10% найбільш заможних і 10% найбільш незаможних або 20% найбільш заможних і 20% найбільш незаможних; *рівнем бідності* (часткою бідних серед усього населення), *коефіцієнтом Джині* (показником, що відображає нерівність у всій сфері розподілу доходів чи споживання. Значення 0 відображає абсолютну рівність, коли всі люди мають однакові доходи, значення 100 – абсолютну нерівність, коли всі доходи належать одній людині).

Найгостріше проблема нерівності стоїть в країнах Латинської Америки, в першу чергу в найбільших з них. Наприклад, за даними Звіту про людський розвиток 2021 р., коефіцієнт Джині в Бразилії був 59,1, у Колумбії – 57,6, у деяких африканських країнах (Гвінея-Бісау, Кенія, ПАР) він дорівнює або навіть перевищує латиноамериканський рівень. Серед розвинених країн найбільший рівень нерівності спостерігається в США (40,8), Австралії (35,2), Великобританії (36,0). Найбільш егалітарними в сенсі розподілу доходів і багатства є Скандинавські країни, а також Японія (24,9) та Бельгія (25,0). Україна за цими даними має коефіцієнт Джині 29,0, однак, напевне, що при його визначенні не були враховані значні тіньові доходи найбагатшої частини населення.

Загалом за даними Звітів про людський розвиток можна прослідкувати таку тенденцію: більша рівномірність розподілу доходів в країні і вищий індекс людського розвитку тісно корелюють між собою. Статистичної інформації про розподіл матеріального багатства в різних країнах світу є не так багато, однак і наявні відомості підтверджують, що нерівність є однією з відмінних рис сучасності.

Що стосується ситуації з нерівністю в Україні, то варто зазначити, що нашій країні притаманний досить високий показник розшарування населення за рівнем матеріального становища, і вона перебуває на одному рівні з іншими країнами Східної і Центральної Європи. Основний внесок у цей процес здійснює тіньова діяльність та оплата праці. При цьому внесок диференціації в оплаті праці за останні кілька років істотно збільшився, а внесок різниці в розмірах тіньових доходів, навпаки, скоротився. Загалом же спостерігається зростання впливу нерівності в грошових доходах.

Закономірності в розподіл доходів і витрат населення протягом останніх кількох років свідчать про дві протилежні тенденції: з одного боку, позитивним є факт зменшення нерівномірності розподілу доходів населення, а з іншого – негативною рисою можна вважати відсутність змін у розподілі витрат, що точніше відображає матеріальне становище населення в Україні.

5.8. Бідність як перешкода людському розвитку

Бідність – одна з головних проблем, що продовжує залишатися невирішеною, незважаючи на значні успіхи в економічному розвитку за останні десятиліття. У 60-70-х рр. ХХ століття панувала точка зору, що бурхливе економічне зростання автоматично вирішить проблему бідності. Однак час минає, а проблема залишається: як і раніше існують бідні країни і регіони, як і раніше існують на межі виживання багато людей – як у бідних, так і в багатих країнах.

Існує кілька підходів до визначення бідності. У двох традиційних підходах бідність – абсолютна і відносна – пов'язувалася, як правило, з доходом чи споживанням. В сучасних підходах поняття бідності розширюється. Бідність тепер вважається багатограним явищем, масштаби якого не можна скоротити, зводячи його визначення тільки до однієї сторони життя людей – матеріального добробуту. У рамках концепції людського розвитку були запропоновані новий підхід до інтерпретації і новий метод виміру «багатомірної» бідності.

Визначення *абсолютної бідності* засновано на зіставленні доходів, необхідних для задоволення деякого набору мінімальних потреб людини, з доходами, якими вона володіє. Абсолютна бідність виражається, зокрема, у нездатності родини на поточні грошові доходи задовольнити основні потреби в їжі, одязі, житлі. Абсолютно бідною вважається та людина, доходи якої знаходяться нижче певного встановленого мінімуму. Цей мінімум називається межею бідності.

Відповідно до концепції *відносної бідності*, людина чи родина вважаються бідними в тому випадку, якщо засоби, якими вони розпоряджаються, не дозволяють їм вести спосіб життя, прийнятий у їхньому суспільстві. На практиці в рамках даної концепції при визначенні відносної межі бідності використовується деяка частина середнього, або медіанного, особистого доходу.

На відміну від концепції абсолютної бідності в рамках концепції відносної бідності, по суті, затверджується непереборність цього соціального явища. Так, якщо визначена межа абсолютної бідності при проведенні відповідної державної політики може бути переборена, то відносна межа бідності буде існувати завжди.

Обмеженість застосування концепцій абсолютної і відносної бідності по доходах очевидна. Зокрема, величина доходів значною мірою залежить від повноти їх обліку і принципів визначення. Величина доходів не відображає цілий спектр проблем, пов'язаних з добробутом людини: споживання товарів і послуг із суспільних фондів, цінність соціальних контактів, дія факторів культурного і природного порядку, а також (що особливо важливо) накопичене багатство. Вимір доходів – це не вимір міри задоволення тих чи інших потреб. Багато чинників, наприклад відсутність можливостей задоволення або несформованість самих потреб, може перешкоджати задоволенню таких

базових потреб, як одержання освіти чи належної медичної допомоги, навіть у дуже грошовитих людей. Головне в тому, що величина доходів ще нічого не говорить про те, наскільки повноцінне життя людини.

Вузькість дохідних концепцій бідності долається за допомогою визначення бідності через відносні нестатки (депривації) в широкому сенсі цього слова. Оцінка бідності через відносні нестатки ґрунтується на прямому аналізі міри задоволення потреб в конкретному суспільстві. Сам перелік нестатків визначається чи експертним шляхом, чи за допомогою самих респондентів.

Поряд з абсолютною та відносною формами бідності розрізняють і такі її форми, як об'єктивна та суб'єктивна бідність, тимчасова і застійна. Об'єктивна бідність визначається за прийнятими в країні критеріями доходу та доступу до тих чи інших матеріальних і духовних благ: можливість дати дітям освіту, набути професійної підготовки, якісно лікуватися, мати житло, що відповідає стандартам тощо. На відміну від такої трактовки суб'єктивну бідність розуміють як таку, що визначається за самооцінкою, тобто людина є бідною, коли вона сама себе так ідентифікує. Поняття „суб'єктивна бідність” має надзвичайно важливе значення для аналізу суспільної свідомості, суспільної поведінки тощо, оскільки прояв бідності пов'язаний з маргіналізацією суспільства, з утриманськими настроями значних його верств. Масштаби бідності за самооцінками (що характерно не тільки для України), як правило, істотно перевищують масштаби об'єктивної бідності.

Відповідно до своєї тривалості у часі бідність може бути тимчасовою (короткочасною чи сезонною) або застійною (довготривалою). Застійна бідність, переважно, призводить до більш тяжких наслідків і часто є результатом одночасної дії комплексу факторів. Вона також асоціюється з неможливістю громадянина чи домогосподарства самотужки подолати матеріальні негаразди. Тимчасова бідність може бути результатом: суцільного падіння добробуту внаслідок раптових соціо-політичних, економічних чи природних зрушень; істотного майнового розшарування і зубожіння окремих домогосподарств; сезонних коливань цін і відповідно сезонних коливань харчової безпеки окремих верств населення (виключно в країнах із загальним низьким рівнем життя).

Окремим крайнім проявом бідності є злиденність, яка також може визначатись за різними критеріями. Так, сім'я (домогосподарство, окрема особа) вважається зубожілою, якщо її харчове споживання не забезпечує 80% мінімального харчового раціону, визначеного Продовольчою та сільськогосподарською організацією ООН (ФАО (Food and Agriculture Organization, FAO)) та ВООЗ, або якщо витрати на харчування перевищують 80% доходів.

Бідність – це явище багатогранне, відповідно й показник бідності повинен відбивати в собі цю багатогранність. У рамках концепції людського розвитку для цього розроблені два показники бідності – індекс бідності (злиденності)

населення для країн, що розвиваються (ІБН-1), і індекс бідності (злиденності) населення для розвинутих країн (ІБН-2). Ці індекси являють собою комплексні агреговані показники, що відбивають різні аспекти нестатків у житті людини за трьома основними елементами, що відображаються в ІЛР, – довголіттям, рівнем освіти й матеріальним рівнем життя. Труднощі виміру інших складових людського розвитку (політична свобода, особиста безпека й т. ін.) не дозволяють включити їх в індекси бідності населення.

Відмінності між ІЛР і ІБН полягає в тому, що ІЛР визначає рівень прогресу в суспільстві, а за допомогою індексів бідності населення вимірюються масштаби нестатків у тій частині населення, яку прогрес обійшов. Індекси бідності населення складаються з таких компонентів:

- ІБН-1: 1) частка осіб, які не доживають до 40 років; 2) рівень неграмотності; 3) складний показник матеріальної забезпеченості, що включає: частку населення, яка не має доступу до безпечної води; частку населення, яка не має доступу до медичних послуг; частку дітей віком до 5 років з недостатньою масою тіла.
- ІБН-2: 1) частка осіб, які не доживають до 60 років; 2) рівень функціональної неграмотності (нездатності розуміти прочитане); 3) частку населення, яка визнана бідною за доходами (межа складає 50% медіанного особистого доходу); 4) рівень застійного безробіття (тривалістю 12 місяців і довше).

Отже, у рамках концепції людського розвитку бідність розглядається як багатогранне явище, яке не зводиться винятково до низьких доходів. Якщо розвиток людини полягає в розширенні її можливостей вести гідне, творче і здорове життя, то бідність – це відсутність цих можливостей і свободи вибору.

5.9. Гендерна нерівність у людському розвитку

Коли говорять про вимірювання людського розвитку, як правило мають на увазі порівняння між країнами та використовують при цьому усереднені показники по відношенню до всього населення в цілому, не розділяючи його на групи. Однак населення неоднорідне. Існують стійкі ознаки, за котрими воно поділяється на групи, і одними з найбільш стійких відмінностей є відмінності за статтю.

Світ людей складається з чоловіків та жінок. Очевидність цього факту, його непохитність, біологічна детермінованість, неможливість організації іншого порядку існування людського співтовариства часто неявно передбачають і непохитність того положення, того місця, яке займає та чи інша стать в суспільстві. Все це часто веде до обмеженості інтересу до виявлення істинної динаміки ролі статей в соціально-економічному та соціокультурному контексті, тим більше, що соціальні ніші, що були зайняті чоловіками та жінками протягом тривалого проміжку часу, були стійкими. Але стрімкі зміни, що відбулися в ХХ столітті, призвели до трансформації традиційних статевих

ролей, в першу чергу становища жінки в суспільстві (що, природно, впливає на зміну соціального статусу і чоловіків, хоча цей процес іде більш поступово).

Індустріальне суспільство створило передумови і потребу в широкій участі жінок в суспільному виробництві. Впровадження технічних досягнень в сферу побуту, в домашнє господарство призвело до зміни традиційних структур розподілу часу, що відводили жінці в основному сімейні заняття та види діяльності. Розвиток масових виробництв та сфери послуг в поєднанні з урбанізаційними процесами забезпечив стійке зростання попиту на жіночу працю. Вдосконалення освітньої системи, що охоплює в індустріально розвинених країнах на різних рівнях більшу частину населення, призвело до накопичення значного людського капіталу, в тому числі жінками. Все це супроводжувалось зростанням жіночої самосвідомості, змінами в системі суспільних цінностей, формуванням суспільних рухів, які мали на меті зміну залежного становища жінки в суспільстві.

В результаті до 90-х років ХХ століття відбулися суттєві зміни в економічному становищі жінок в багатьох країнах, в першу чергу в економічно розвинутих. Динамічність процесів зміни статевих ролей, місця статей в суспільстві, в економіці створила передумови для розвитку досліджень цих процесів.

Хоча гендерна нерівність в основному негативно впливає на жінок, чоловіки також зазнають певних проявів дискримінації в суспільстві. Про менш сприятливе становище чоловіків свідчать демографічні характеристики населення України, які проявляються в існуванні біологічних відмінностей статей, оскільки для чоловіків характерна не лише менша тривалість життя, а й гірші характеристики здоров'я.

Гендерні обмеження чоловіків також існують в сфері шлюбно-сімейних стосунків, оскільки чоловіки (в тому числі в Україні) часто мають обмежені можливості реалізації права на батьківство після розлучення.

Стан репродуктивного здоров'я населення характеризують насамперед показники народжуваності та показники здоров'я жінок і дітей, інтегрованим відображенням яких є материнська і дитяча смертність. Народжуваність протягом останнього десятиріччя невпинно знижувалась. За показниками народжуваності Україна займає одне з останніх місць у Європі. В аспекті відтворення населення і ресурсів для праці зниження народжуваності означає, що через 15-17 років не вистачатиме не лише нового поповнення економічно активного населення, солдатів строкової служби, але навіть і студентів.

В Україні, де існує складна ситуація з безробіттям, бідністю, загострюються екологічні проблеми, посилюється соціальна напруга та політична нестабільність, склалась украй несприятлива ситуація щодо здоров'я жінок. Однією з основних причин його критичного стану продовжує залишатися недостатня соціальна та правова захищеність жінок, фемінізація бідності, вкрай недостатній контроль за дотриманням правил та норм охорони праці. Одним із найважливіших критеріїв, які характеризують репродуктивне здоров'я жінок, є

показник материнської смертності, який можна вважати інтегрованим індикатором репродуктивного здоров'я жінок, що відображає не лише стан загального здоров'я, якість медичної допомоги вагітним і рівень організаційної роботи пологодомічних закладів, а й взаємодію цих чинників з економічними, екологічними, санітарно-культурними, соціально-гігієнічними та іншими чинниками. За останнє десятиріччя показник материнської смертності суттєво знизився, однак щорічно ми втрачаємо більше 100 жінок під час вагітності та пологів.

У сучасних умовах діти є найменш захищеною категорією населення. Про це свідчать відносно високі рівні дитячої захворюваності, особливо на першому році життя, що значною мірою пов'язано зі станом репродуктивного здоров'я жінок. Зокрема, високою залишається захворюваність народжених значно раніше нормального строку вагітності, що є чинником підвищеного ризику їх смерті, та показник смертності немовлят.

Основним чинником формування людського капіталу та ключовим елементом забезпечення сталого людського розвитку є освіта. Забезпечення рівних можливостей чоловіків та жінок у відношенні доступу до отримання освіти має розглядатись як передумова, показник, чинник і результат людського розвитку. Серед Цілей Розвитку Тисячоліття у рамках розширення прав і можливостей жінок й досягнення рівності між чоловіками і жінками, конкретно ставиться завдання викорінювання гендерної нерівності на всіх рівнях освіти. Актуальність цього завдання зумовлена тим, що для багатьох регіонів світу, що розвиваються, досі характерна проблема гендерної несправедливості щодо одержання освіти, обмеженого доступу жінок до системи освіти та сфери зайнятості. Для моніторингу досягнення поставленого завдання на глобальному рівні визначено такі індикатори, як співвідношення дівчат та хлопців в початковій, середній та вищій освіті та співвідношення грамотних жінок та чоловіків у віці 15-24 роки.

Для України традиційними є високі стандарти освіти і значні досягнення в розвитку цієї галузі. Рівень охоплення освітою є вищим, ніж у країнах з середнім доходом, а в багатьох випадках досягає рівня країн з високим рівнем доходів. Варто зазначити, що статистичні дані свідчать про рівну доступність освіти для чоловіків та жінок. Нині не спостерігається гендерних обмежень в доступі до базової та вищої освіти, більше того за окремими показниками освітньо-кваліфікаційний рівень жінок навіть перевищує чоловічий.

Суттєвим фактором гендерної нерівності також є існування гендерних стереотипів у виборі професії і роду діяльності, успадкованих з часів командно-адміністративної системи. В ці часи ще на етапі отримання загальної середньої освіти поширювалась практично прихована дискримінація дівчат, яких заздалегідь орієнтували на певні „жіночі” професії та переконували у небажаності вибору „чоловічих”. Звідси посилення відчуження жінок від сфери політики та прийняття рішень, і лише квотування місць для жінок в органах

влади та в сфері освіти, є дієвим чинником, що відкриває для них доступ до керівних посад.

Загалом суспільству притаманне прагнення до поділу професій на „чоловічі” та „жіночі”, і воно не завжди терпимо ставиться до жінки, яка обрала "чоловічий" фах, і з повним нерозумінням – до чоловіка, який займається "жіночою" діяльністю. Також негативно суспільна думка ставиться до чоловіків, які вирішують присвятити себе турботам про виховання дітей і створенню сімейного затишку в той час, як дружина буде працювати. Ці стереотипи є шкідливими, адже утискають права людини і ведуть до гендерної дискримінації.

До того ж існує гендерна нерівність щодо можливості жінок (як абсолютної, так і відносної) підвищити свій професійний статус через систему перепідготовки та підвищення кваліфікації на підприємствах, яка постійно зменшується, в той час як потенційна готовність жінок до навчання вища. Це свідчить про наявність відчутної дискримінації жінок і у цій сфері трудової самореалізації.

Однією з найсерйозніших проблем, з якою у всьому світі стикаються жінки на ринку праці, є нижчий порівняно з чоловіками рівень оплати їх праці. В середньому заробітна плата жінок значно нижча, ніж чоловіків, і відстає в несільськогосподарському секторі економіки приблизно на третину. Однак сама по собі різниця в рівні доходів ще не свідчить про наявність дискримінації жінок при оплаті праці, оскільки низький рівень заробітної плати може бути закономірним результатом більш низького рівня освіти, досвіду роботи, менших трудових зусиль.

Дослідження свідчать, що тільки такою складовою людського капіталу, як освіта, різниця в оплаті праці чоловіків та жінок не може бути пояснена. Багаторічні дослідження, що здійснювались провідними науковцями в цій сфері, свідчать, що не дивлячись на вплив на відставання в доходах чоловіків і жінок різниці в людському капіталі і характеристиках працівника, непряма дискримінація внаслідок вертикальної сегрегації та пряма дискримінація жінок в оплаті праці існують і значною мірою зумовлюють нерівність в заробітній платі.

На відмінності в оплаті праці впливають не лише дискримінаційне ставлення до жінок, але і такі чинники як шкідливість і важкість праці, характеристики галузі і підприємства, відповідальність посади, тривалість робочого дня, регіональні аспекти зайнятості тощо. Враховуючи це, слід визнати, що для жінок з вищою освітою в Україні практично не існує дискримінаційних відмінностей у оплаті праці (в аспекті однакової з чоловіками оплати за однакову працю), хоча ці відмінності спостерігаються у питаннях доступу до вищеоплачуваної роботи.

Гендерна асиметрія українських родин також посилилася у 90-х рр. ХХ ст. безробіттям і неповною зайнятістю їх членів, низьким рівнем і несвоечасною виплатою заробітної плати, іншими проявами соціально-

економічної кризи, зокрема зменшенням ролі соціального захисту, скороченням числа державних центрів виховання дітей тощо.

Історично склалося, що до обов'язків жінки входить ведення домашнього господарства, а до обов'язків чоловіка – забезпечення сім'ї матеріально (грошима). За часів соціалізму було досягнуто надвисокого, практично граничного рівня зайнятості жінок, що супроводжувався вторинною зайнятістю в домашньому господарстві. Трудова активність жінок в працездатному віці була порівнянною з чоловічою, вони переважно повинні були працювати, оскільки нормальний сімейний бюджет не міг бути забезпечений трудовим доходом лише одного з подружжя. Водночас слабка розвиненість системи побутового обслуговування, невисокий життєвий рівень призвели до того, що радикальна зміна організації життя жінки з виходом її на роботу не супроводжувалась істотним полегшенням її неоплачуваної домашньої праці. Домашні обов'язки здійснювались за рахунок вільного часу, спілкування в сім'ї та ін.

Фактична відсутність заробітної плати за більшу частину роботи вдома залишає жінок без будь-якого реального статусу в більшості економічних операцій, таких як володіння власністю чи внесення застави за банківські позики. Оскільки статус людини в сучасному суспільстві часто прирівнюється до здатності заробляти гроші, жінки страждають від серйозної недооцінки свого економічного статусу. І це не дивлячись на те, що на них припадає більша частина загального обсягу роботи, і на те, що в реальному житті оплачувана робота чоловіків часто є результатом „спільного виробництва”, значна частка якого не була б можливою, якби жінки не займались вихованням дітей та веденням домашнього господарства.

Однак проблема належної оцінки загального трудового навантаження жінок, що працюють за наймом і в домашньому господарстві, і проблема зменшення цього навантаження в основному на сьогоднішній день залишається невирішеною. Визначальне значення для забезпечення гендерного паритету в суспільстві має можливість збалансованого поєднання професійної діяльності і сімейних обов'язків як жінок, так і чоловіків, шляхом трансформації сталих стереотипів щодо традиційних гендерних ролей, більшого залучення чоловіків до виконання сімейних обов'язків, заохочення чоловіків до використання відпустки з догляду за дітьми, можливість надання якої визначається чинним законодавством.

Для вимірювання можливостей людського розвитку важливе значення має комплексна оцінка ситуації з гендерною рівністю. З цією метою ПРООН використовує і щорічно розраховує для багатьох країн світу два основні інтегральні показники: індекс розвитку з урахуванням гендерного фактору (ІРГФ) і показник розширення можливостей жінок (ПРМЖ).

За допомогою *Індексу розвитку з урахуванням гендерного фактору* корегується показник Індексу людського розвитку для визначення гендерної рівності за основними його вимірами: тривалістю життя, рівнем освіченості і

рівнем матеріального рівня життя. Ці показники спочатку розраховуються окремо для жінок і чоловіків певної країни, потім розраховуються рівнорозподілені індекси за кожним виміром, і ІРГФ розраховується як середнє арифметичне значення трьох рівнорозподілених індексів. Якби можливості людського розвитку були однаковими для чоловіків і жінок певної країни, то ІРГФ в ній дорівнював би ІЛР.

Показник розширення можливостей жінок дозволяє оцінити нерівність в положенні жінок та чоловіків у трьох ключових областях:

- участь та повноваження в прийнятті політичних рішень, що вимірюється часткою місць в органах управління, які посідають жінки та чоловіки;
- участь та повноваження в прийнятті економічних рішень, що вимірюється відсотковою часткою жінок та чоловіків, що посідають керівні посади, та відсотковою часткою жінок та чоловіків на посадах спеціалістів та технічних працівників;
- можливості доступу до економічних ресурсів та їх використання, що вимірюються розрахунковим показником заробленого доходу жінок та чоловіків.

ПРМЖ розраховується за спеціальною методикою і чим ближчий він до 1, тим менше диспропорцій між чоловіками й жінками у цих ключових сферах.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Грішнова О. А. Людський розвиток: Навч. посіб. К. : КНЕУ, 2006.
2. Гудзеляк І. Географія населення : навчальний посібник. /за ред. О. І. Шаблія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. 232 с.
3. Гукалова І. В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація : монографія. К., 2009. 346 с.
4. Заставецька Л. Б. Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України : монографія. Тернопіль : ТИПУ ім. В. Гнатюка, 2013. 331 с.
5. Куценко В. І., Удовиченко В. П. Соціальна безпека в контексті сталого розвитку. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2011. 656 с.
6. Мезенцева Н. І., Кривець О. О. Гендер і географія в Україні : монографія. К. : Ніка-Центр, 2013. 194 с.
7. Немець К. А., Немець Л. М. Просторовий аналіз у суспільній географії: нові підходи, методи, моделі : монографія. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 228 с.
8. Немець Л. М., Олійник Я. Б., Немець К. А. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні: монографія. Х. : РВВ ХНУ, 2003. 160 с.
9. Погребський Т. Г., Голуб Г.С. Географія людського потенціалу: конспект лекцій. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2021. 111 с.
10. Статистичні щорічники України 2007–2023 рр. *Держкомстат України* URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
11. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії : підруч. для студ. геогр. спец.вищ. навч. закл. Одеса : Астропринт, 2009. 544 с.
12. Kateryna Sehida, Liudmyla Niemets, Taras Pohrebskyi, Kostiantyn Niemets, Ievgeniia Telebienieva, Gennadii Golub (2020). Formation of human potential of the region in the conditions of demographic crisis (on the example of regions of Ukraine). *Proceedings of the 36th International Business Information Management Association Conference (IBIMA)* (Granada, Spain 4–5 November, 2020). Editor Khalid S. Soliman. Seville, International Business Information Management Association (IBIMA), p. 1740-1750 (Scopus, Web of Science).
13. Niemets L., Sehida K., Kravchenko K., Telebienieva I., Pohrebskyi T. (2020). Regional settlement systems in Ukraine: features of development in terms of decentralization reform. *Human Geography Journal*, 29, 6–17. <https://doi.org/10.26565/2076-1333-2020-29-01>
14. Potapova A., Golub G., Pogrebskyi T. (2022). Divorce as an aspect of demographic behavior of the Volyn region population. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 31(1), 133–141. <https://doi.org/https://doi.org/10.15421/112213>